

MUSHAF BASIMI VE SİYASET

Prof. Dr. Necmettin GÖKKIR

İstanbul Üniversitesi
Öğretim Üyesi
ngokkir@hotmail.com

Giriş

Kur'an-ı Kerim farklı yazı çeşitlerine göre, farklı coğrafyalarda ve farklı malzemelere yazılmış ve çoğaltılmıştır. Mushaf yazımında Hz. Osman'dan sonra meydana gelen gelişmeler (hareke- noktalama, vakıf işaretleri vs.) tabii olarak İslam uleması tarafından da tartışılmaya başlanmış ve "Resm-i Osmanî" olarak adlandırılan ilk dönem hattına uyulmasının gerekli olup olmadığı gündeme gelmiştir. Bazıları Hz. Osman'ın yazdırmış olduğu imlânın kullanılması gerektiğini savunurken bazıları da bunun gerekli olmadığını iddia etmektedirler. mushaf hattının tevkîfî olduğunu, çünkü Peygamberimiz'in gözetiminde bu şekilde yazıldığını ve böyle yazılmasının da çeşitli hikmetlere dayandığını; en azından bu konuda ashâbınicmanın bulunduğunu, bu bakımdan buna uymanın lüzumlu olduğunu¹ ifade eden görüşün en önemli temsilcisi İmam Malik (179/795)'dir. Ebu Amr ed-Dani'nin aktardığına göre, İmam Malik, Kur'an'ın gelişen imlaya göre yazılmasına karşı çıkmış, onun hareke ve noktalanmasına olumsuz bakmış ise de, çocuklar için yazılacak mushaflarda buna izin vermiştir.² Suyuti İmam Malik'in vermiş olduğu bu fetvaya hiç bir ulemanın muhalefet etmediğini belirtir.³ İmam Ahmed b. Hambel'in ise farklı imla kullanmanın "haram" olduğuna dair görüşünü bize Zerkeşi aktarmaktadır.⁴ Hanefilerce, Hz. Osman Mushaflarının

¹ Muhammed Abdülazîm Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır, ts. I/377; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I/26-27.

² Bkz: Dani, Ebu Amr, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesahif*, Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1960, s. 11 ayrıca bkz: a.g.e. s. 13.

³ Suyuti, *el-İtkan*, (tahk. Dibu'l-Buğa) Dimeşk, Beyrut: Dar İbn Kesir, 1987, 2/1163. Suyuti bu görüşünü muhtemelen Ed-Dani'nin el-Mukni' adlı eserinde yer verdiği rivayetin son cümlelerinden aktarmış olabilir. Bkz: Dani, Ebu Amr, *el-Mukni' fî magrifetimersumi, mesahifihli'l-Emsar*, Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1983, s. 10.

⁴ Bkz: Zerkeşi, Ebu Abdillah, *el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife (ty.) 1/379. Ayrıca bkz: Suyuti, a.g.e., s. 1163.

imlasının farklı bir Mushafın yazılmaması gerektiği bildirilmektedir.⁵Şâfiîler de, bu yazıya tâbi olmanın, uyulması gereken bir sünnet olduğunu söylemişlerdir.⁶

Tüm bu görüş ve fetvalara rağmen, noktalama, harekeleme, med harfleri, tenvin, vakf işaretleri, ayet numaraları gibi çeşitli uygulamalar, Resm-i Osmani’de olmayan ve sonradan eklenen yenilikler olarak karşımızda durmaktadır. Mushaf yazım faaliyetleri sırasında Mushafın hattı da gelişmiş ve yüzyıllar içerisinde geleneksel bir hal almıştır. Geleneksel Mushaf hattının temelleri aslında Emevilerin sonlarına kadar dayanmaktadır. Bu dönemde Arab harflerinin yazımında harf ve kelimeler oran ve biçim kazanmaya başlamıştır. Abbasiler döneminde ise yetişen hattatlar ölçülü hatlarda önemli yenilikler gerçekleştirmişlerdir. Ancak bu sanatta dönüm noktası kabul edilen İbn Mukle (v. 940), aklam-ı sitte denilen altı yazı çeşidinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Ancak bu hat çeşitlerinden “nesh” diye bilinen hat mushaf ve kitap istinsahı için kullanılmaya başlanmış ve reyhani ve nesih diye ikiye ayrılarak mushaf yazımında öne çıkmıştır. Hat sanatında ikinci büyük üstat kabul edilen İbnü’l-Bevvab (v. 1022), İbn Mukle’nin ortaya koyduğu kuralları daha ince geometrik hesaplarla üslubunu güzelleştirmiştir. Yakut el-Musta’sımı (v. 1289), yazdığı mushaflar ve yetiştirdiği talebelerle mushaf yazımında muhakkak ve reyhani yazılar kullanılmaya başlamıştır. 15’inci yüzyılda Osmanlı hat ekolünün oluşumuna kadar başta muhakkak ve reyhani olmak üzere sülüs ve nesih hatlarla mushaf kitabetine zenginlik ve çeşitlilik kazandırılmıştır. Yakut el-Musta’sımı tarzı mushaf kitabeti Osmanlılara kadar İran sahasında Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Timurlular, Safeviler ve Memlükler zamanında güzel örnekler vererek devam etmiştir. Mushaf yazımında geleneksel formu Amasyalı Şeyh Hamdullah (v. 1530) ve mektebiyle zirvesine ulaşırken aynı zamanda da nesih hattı, kolay okunan ve yazılan bir yazı haline geldi. Buna bağlı olarak da mushaf hattında diğer yazılara tercih edilmeye başlanmıştır. Bu hatt ile yazıda sadelik, okumada kolaylık sağlanmıştır. Şeyh Hamdullah’ın geliştirdiği nesih hat mushaf kitabetinde en çok tercih edilen hat haline gelmiştir. Ayrıca mushaf yazısına zarafet ve sadelik gibi sanat değerleri kazandırılmış, sayfa düzeni, satır araları, satır sayısı gibi hususlar belirli ölçüler kazanmıştır. Şeyh Hamdullah’ın açtığı çığırda nesih yazıya canlılık ve estetik kazandıran Hafız Osman’ın (v. 1699) yazdığı mushaflar, mushaf basımında en çok tercih edilen hat olması nedeniyle İslam dünyasında yaygınlık kazanmıştır. Osmânlılarda Şeyh Hamdullah’tan başlayarak gelişerek, Hafız Osman ile olgunlaşan nesih yazısı neredeyse

⁵ Zerkânî, a.g.e., I, 379; Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e., I, 29.

⁶ Zerkânî, a.g.e., I, 379.

bütün mushafın yazıldığı hat geleneksel Mushaf hattı olarak bilinmektedir.⁷

Mushaf hattatlar tarafından yazılırken, bir taraftan da farklı coğrafyalarda Mushaf basımı faaliyetleri, matbaanın icadı ve yaygınlaşmasının ardından kendini göstermeye başlamaktadır. Mushaf ilk olarak 1537 yılında İtalya Venedik'te ve akabinde 1694 yılında Almanya Hamburg'ta basılsa da, İslam coğrafyası biraz gecikmeli de olsa nihayet 1803 yılında Rusya Kırım Müslümanları tarafından ilk kez müslümanlar eliyle de tab edilir.

Mushafın basılması hiç şüphesiz en başta Kur'an eğitimi ile ilişkili olup, İslam kültür tarihi için oldukça önemlidir. Yani Kur'an-ı Kerim'in Müslümanlarca okunması, eğitimi, yeni müslüman olanlara dinin temel kaynaklarını tanıtmaya gibi alanlarda kolaylık sağlaması ve dolayısıyla İslami eğitim ve bilinç oluşumunda Mushaf matbuatının etkisi hiç şüphesiz ve tartışmasız önemlidir. Matbuat yoluyla Kur'an-ı Kerim zengin-fakir, medrese öğrencisi veya çalışan bir çok müslümana ulaştırılmış ve Kur'an eğitimi de daha kolay verilmeye başlanmıştır. Mushaf basımının kültür ve eğitim bağlamının dışında özellikle siyaset, ekonomi ve uluslararası ilişkiler ile de bağı bulunmaktadır. Hattatların işsiz kalma korkusu, basım teknik alt yapı yetersizliği gibi iktisadi ve teknik konular zaten tartışılmaktadır. Mushaf'ın hatalı basılması ve bunun kolaylıkla yaygınlaşması, nihayetinde de geriye dönük düzeltmelerin imkansızlığı gibi hassasiyetler bu tartışmalarda haklı birer gerekçe olarak sunulmaktadır. Ancak konunun siyasetle olan ilişkisi yeterli ölçüde dikkatlere sunulmamış bulunmaktadır. Bu çalışmada konuyu teolojik, iktisadi ve teknik açıdan ele almayı bir kenara bırakıp yerine, Mushaf basımında siyaset ve uluslararası ilişkilerin etkinliğini ele almaya çalışacağız. Konuyla ilgili daha önce Tübitak destekli projemizde⁸ tarihi belgeleri, gazete yazılarını elde etmiş ve bunları bir kitapta 2015 yılında yayınlamıştık.⁹ Bu tebliğde ise aynı konuyu man içerisinde elde ettiğimiz yeni veriler üzerinden değerlendirmeye ve dikkatleri siyasi boyut üzerine daha fazla çekmeye çalışacağız. Çalışmamız tarihsel bir çizgide seyredecek ve özellikle Osmanlı son yüzyılında, dönemin sömürgeci egemen ülkelerin topraklarında hakimiyet kurmak için Mushaf basımına nasıl müdahil olmak istediklerini belgelerle göstermeye çalışacağız. Osmanlı döneminde başlayan bu hakimiyet savaşının halen devam edip etmediğini değerli dinleyici ve okuyuculara bırakmak üzere günümüzde durumun

⁷ Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz: Serin, Muhittin, "Mushaf: Hat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 31/248-254.

⁸ 113K241 nolu projemizi desteklerinden dolayı TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.

⁹ Necmettin Gökkır, *Tanzimattan Günümüze din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, İFAV İstanbul, 2015.

ne olduğuna dair bir hatırlatma ile yetineceğiz.

Mushaf Basımın Kısa Tarihiçesi

Kur'an'ın tarihte ilk basım girişimi Venedik'te 9 Ağustos 1537- 9 Ağustos 1538 yıllarında Aleksandro Paganini tarafından yapılmıştır. Basılma nedeni hakkında farklı görüşler aktarılsa da, asılan Mushaf'ların Osmanlı topraklarına gönderilme ve ticari kazanç elde etme gayesi ihtimaller arasında en güçlü olanıdır. Ancak Avrupa'da İslam ve Kur'an üzerine oluşan olumsuz önyargılar nedeniyle Papa'nın emriyle bu nüsha basımına müteakip toplatılmış ve yakılmıştır.¹⁰ Tamamen ortadan kaybolduğu varsayılan bu Mushaf, 1987 yılına kadar hiç bir nüshasının olmadığı düşünölmekte idi. Ancak Angela Nuovo adında bir araştırmacı, Venedik'te bir adada bulunan Franciscan Friars kütüphanesinde bir nüshasına ulaşmıştır.¹¹ Şu an Vatikan'da bulunan bu nüshanın örnek sayfası aşağıda verilmiştir.

Paganini Mushafi adıyla anılan bu Mushaf, oldukça fazla imla hatası olması nedeniyle eleştirilmiş ve bu nedenle Müslömanlarca kabul görmemiştir. Aynı yıllara ait Osmanlıda hattatların yazmış olduğu Mushaf'larla kıyaslanınca mushaf imlasının ve yazımınıntahrif edilmesini bir kenara bırakalım; estetikten ne kadar uzak olduğu açık ve net olarak görölmektedir. Bu Mushaf *Alcoranus Arabice* adıyla da anılmaktadır ve Brill yayınevi tarafından 2004 yılında *Early Printed Korans* serisi içerisinde tıpkı basımla yeniden yayınlanmıştır.

Almanya'da mushaf basımları se 1694'de ilk Hamburg'da gerçekleşmiştir. Bu Mushaf Hamburg baş Papazı Abraham Hinckelmann tarafından *al-Corannus Lex Islamitica Muhammedis Filii Abdallae Pffeudoprophatae, Ad Optimorum Codicum Fidem editia* adıyla yayınlanmıştır. Basım gerekçesi arasında Kur'an'ı ve İslamı tanıyarak onunla mücadele etme düşüncesi bulunmaktadır.¹²

Hamburg Mushafı incelendiğinde, Sure tertibine riayet edilmekte olduğu görölse de geleneksel hattın kullanılmadığı fark edilecektir. Ancak imladaki yeni gelişmelerin bu mushafta varlığı görölmektedir. Surelerin başında mekki, medeni olup olmadıkları ve kaç ayet olduklarına dair bilgiler dikkatleri çekmektedir. Ayrıca Mushaf'ın sonunda bir indeks yer

¹⁰ Bkz: Yaşar, Hüseyin, Avrupa ve Kur'an, Avrupa'da Kur'an Araştırmaları ve Çevirileri Üzerine Bir Araştırma, İzmir: Tibyan Yayıncılık ve Matbaacılık 2002, s. 129.

¹¹ Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz: Nouvo, Angela, "A Lost Arabic Koran Rediscovered," *The Library* (1990) 12-4/ 273-292.

¹² Bkz: Yaşar, a.g.e.. s. 130.

almaktadır. Bu Mushaf ile birlikte ilk defa ayet numaraları görülmesi ise oldukça dikkat çekicidir. (bkz: Resim-3) Hamburg Mushafı Avrupa’da büyük bir ilgi görmüş ve Venedik Mushafı gibi yasaklanmadığı için uzun yıllar araştırmacıların temel kaynağı olmuştur. 1768’de ise Leibzig’de basılmıştır.

İslam dünyasında ilk Mushaf Kazan müslümanları tarafından 1803 yılında Rusya’da tabedilmiştir.¹³ 1842 yılından itibaren her yıl periyodik olarak basımı Rahimcan Saidoğlu tarafından devam ettirilmiştir. Aslında bu Mushaf 1787 yılında Rus Çariçesi Catherina II tarafından St. Petersburg’da (bkz: Resim-4) tabedilen mushafla aynı özelliklere sahiptir. İncelediğimiz Kazan baskılı Mushaflar’ın (özellikle 1809¹⁴, 1820¹⁵, 1851¹⁶, 1857 yıllarında yapılan basımlarında) Osmanlı coğrafyasında yaygın olan geleneksel Mushaf hattını kullanmış olduğunu gözlemledik. Ancak Osmanlı’da kullanılan Rumi takvim yerine bu mushaflarda hicri takvim yılı verilmiştir.

İran Mushaf basımına oldukça erken bir dönemde başlar. Tam bir tarih verilemese de 1816 yılında Mirza Abdulvahap tarafından ilk Mushaf basımının gerçekleştirildi kaynaklarda geçmektedir.¹⁷ Aynı şekilde 1820’li yıllarda hattı Mirza Hüseyin’e ait bir Mushaf’ın Mirza Esadullah tarafından Tebriz’de basıldığı aktarılır.¹⁸ İslam dünyasında erken dönem Mushaf basımları ayrıca Hindistan’da 1850 yılında Lucknow’da, 1852 yılında Bombay’da, 1857 yılında Kalküta’da ve nihayet 1863 yılında da Yeni Delhi’de gerçekleşmiştir. Güney Asya’da ise ilk olarak 1848 yılında daha sonra ise 1854 yılında yeniden Muhammed Ezheri tarafından Sumatra’da gerçekleştirilmiştir.¹⁹

Osmanlı’nın bir eyaleti olan Mısır’da ise Mushaf basımı İstanbul’dan önce 1833 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın emriyle Bulak Matbaasında gerçekleşmiştir.²⁰ 1864 yılında basıldığına dair görüşler de bulunmaktadır.²¹ Bilindiği üzere Mısır’a Matbaa ilk kez Napoleon (1769-1821)’un işgaliyle birlikte 1798 yılında gelmiş ve Türkçe ve Arapça bir çok

¹³ Michael W. Albin, “Printing of the Qur’an” Encyclopaedia of the Qur’an, (editör: McAuliffe) Brill 2004 v. 4 s. 265.

¹⁴ Edirne Selimiye Kütüphanesi

¹⁵ Edirne Selimiye Kütüphanesi

¹⁶ Edirne Selimiye Kütüphanesi

¹⁷ Bkz: Michael w. Albin, Printing of the Qur’an” Encyclopaedia of the Qur’an, (editör: McAuliffe) Brill 2004, v. 4, s. 266.

¹⁸ Albin, a.g.m., s. 266

¹⁹ bkz: Albin, a.g.m. s. 267.

²⁰ Ebu’l-Futuh Rıdvan, *Tarihu Matbaatu Bulak*, Kahire: el-Matbaa el-Emiriyye, 1953 s. 279.

²¹ Bkz: Mahmut Gündüz, “İlk Kur’an-ı Kerim Basmaları”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1974, cilt: XIII, sayı: 1, s. 8.

eser yayınlanmıştır. Özellikle de Fransız işgalinin 1801 yılında bitmesinin ardından terk ettiği matbaanın 1820 yılında Bulak'a taşınarak yeniden kurulduğu görülmektedir.²² 1841 yılında Tefsir Mehmed Efendi'nin Tefsir-i Tibyanı başta olmak üzere Tefsir, Hadis gibi mederese ders kitapları basılmaya başlar. Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul ile girmiş olduğu rekabet dini eserlerin basımında da görülmektedir.

Mısır'da Mushaf basımı hakkında başta Ezher şeyhleri arasında olmak üzere tartışmalar yapılmış ve 1845 yılında Abdurrahman Efendi adında birisinin riyasetinde "Matbaatu Mushaf-ı Şerif" kurularak gerekli Kur'an basımına özel bir yer tahsis edilmiştir. Ancak 1858 yılında Said Paşa'nın Ezher ulemasının görüşüne dayanarak basılan Mushafların yeniden gözden geçirilmesini istemiştir. Ulaşabildiğimiz 1882 yılına ait Bulak Matbaasında basılan Mushaf'ın gelişen imlaya göre geleneksel tarzda yapıldığı görülmektedir

Matbaa fetvasında zikredilmediği için önceleri basılmayan, Kur'an-ı Kerim Mushaflarının, Tefsirlerin ve diğer dini eserlerin tab'ı İstanbul'da diğer yerlerden daha sonra başladığı görülmektedir. Hatta Sultan Abdülmecid (1839-1861)'in 25 Muharrem 1269/8Kasım 1852 tarihli iradesiyle matbu Mushaf-ı Şeriflerin yasaklanması emretmiştir. Daha sonra dışarıdan getirtilen matbu Mushafların artması ve gizlice Mushaf basımlarının yaygınlaşması 1873 yılında Meclis-i Vükela tarafından serbest bırakılmasına dönük karar alınmasına sebep oldu. Resmi belgelere göre 1873'te her türlü dini kitap basma yasağının kaldırıldığı bilinmektedir.

Osmanlı'da ilk mushaf basımı tecrübesi 1873'te Maarif Nezareti'nin Kur'an-ı Kerim basma teşebbüsü ancak başarısızlığı ve nihayetinde de 1874'te (H. 1291) Ahmed Cevdet Paşa'nın kontrolünde Matbaa-i Amire tarafından yapılmıştır. Bu tarihten önce Osmanlı topraklarının dışından getirildiği için gümrüklerde denetlenen veya izinsiz olarak bazı matbaacılar tarafından basılarak dağıtıldığı için de yasaklanan Matbu mushafların artık basımı serbest hale geldi ve Devlet matbaası olan Matbaa-i amire tek yetkili kılındı. Yetmiş nüsha taş baskısı olarak bastırılan Mushaf-ı Şerif el yazması gibi aharlı kâğıtlara bastırılarak (bkz: Resim-9) devletin ileri gelenlerine hediye edilmiştir. Bundan sonra Mushafların basımı yaygınlaşmıştır. Matbaanın icadından 439 sene sonra, Türkiye'ye matbaanın gelişinden 152 sene sonra Mushaf-ı Şerif basımı gerçekleşmiştir. Kur'an basımı ciddi bir konu olarak değerlendirilmiş, bu nedenle de devletin önemli kademesinde bürokrat olarak görev yapan

²² Halid Azb ve Ahmed Mansur, *Matbatu Bulak*, İskenderiyye: Mektebetü İskenderiyye, 2005, s.36-37.

Cevdet Paşa'nın kontrolünde gerçekleştirilmiştir. Devletin bu icraatla, Kur'ân-ı Kerim basımını kendi denetimi altına almak istediği anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa Kur'ân'ın bakkalarda dahi satılır olmasından duyulan rahatsızlığı ifade etmiştir. Kur'ân'ın alışverişte kullanılacak bir mal olmadığı ve onun kutsallığının korunması gerektiği düşünülerek bu duruma hükümet tarafından el konulmuştur. Devlet kontrollü bir şekilde Kur'ân dağıtımını yaparak başkaları tarafından ticaret malzemesi haline gelen basımlardan kurtulmak istemektedir.

Görüldüğü gibi, İslam dünyası batıdan oldukça geç bir dönemde Mushaf matbuatına başlamıştır. Gecikmenin arkasında dönemin matbuat teknolojisinin henüz tam olarak gelişmemiş olması ve dolayısıyla Arab harfleri ile basımın zorluğu ihtimali bulunmaktadır. Zira Latince gibi harflerde hazırlanacak basım kalıpları, Arab harflerindeki gibi başta, ortada, sonda değişmeyecek, kelimenin yapısındaki ufak değişikliklerle (sarf) anlam farklılaşmasının büyük boyutlarda olmayacak olması teknik olarak bu dillerde basımı kolay hale getirmekte, diğer bir deyişle Arab harfleri ile basımı daha kompleks hale sokmakta dolayısıyla da binlerce basımın ardından ufak hatalarda dahi büyük anlam tahrifatlarının yayılacağı düşünülmüş olduğu var sayılabilir. Konu hem dini, hem iktisadi, hem sanatsal hem de tekniktir. İşte bu nedenlerin tamamının İslam dünyasında Matbaanın İslami/dini eserlerde kullanılmasını geciktirmiştir.

İslam dünyasında 19. yüzyılda Mushaf matbuatının hızla yayılmasının temel nedeni baskı teknolojisindeki gelişmedir. Avrupa ilk mushaf basımlarında kullandığı harflerin tek tek dizildiği yöntemden daha ileri bir yöntem olan litografyayı İslam dünyası ilk kez Mushaf basımlarında kullanmaya başlamıştır. Bu yöntemin tercih edilmesinde en temel etken dönemin baskı teknolojisinde geline son nokta olması ile birlikte, mushafların kenar süslemelerini ve bazı önemli hattatların eserlerini olduğu gibi bu yöntemle basabilmeyi sağlamasıdır. Böylece mushaflar hem daha az hata ile hem de göze hitap edecek şekilde basılabilmekte idi.²³

²³ Daha fazla bilgi için bkz: Albin, a.g.m. s. 268, 269.

Mushaf Basımı ve Bürokrasi

A. Mushaf Basımının Denetimi ve Teftiş-i Mesahif Meclisi

Mushafların basımının serbest bırakılmasıyla birlikte II. Abdulhamid matbu Kur'an mushaflarının denetiminin de yapılmasını emretti. Meşihat dairesinde yer alan, Tedkik-i Müellefat ile Teftiş-i Mesahif komisyonları görev alanlarının aynı olması nedeniyle birleştirilerek bir başkan, yedi üye ve iki katipten oluşan Tedkik-i Mesahif ve Müellefat adıyla yeni bir meclis oluşturuldu. Aynı şekilde bu meclisin onayı olmayan Mushafların basımı ve dağıtımı yasaklandı. 1892 yılında bir başkan, sekiz üye ve bir katipten müteşekkil Teftiş-i Mesahif-i Şerif meclisi müstakil olarak kuruldu. Neticesinde bu komisyon tarafında incelenmeyen ve ruhsatname verilmeyen hiç bir mushafın basımına izin verilmedi. Bu meclisin kurulmasınamüteakip ayrıca mushaf basımına sadece Matbaa-i Osmani yetkili kılındı. Daha önce Meşihattan aldıkları ruhsat ile Kur'an-ı Kerim basan matbaaların ruhsatları ise iptal edildi. Böylelikle bu komisyonun görevleri arasında yer alan Kur'an-ı Kerim'lerin basımı için matbaaların uygunluğu denetimi ellerinden alınmış ve sadece Mushafları denetleme görevi uygun görülmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde denetimde serbestlik görülmektedir. Ancak Matbuata dönük denetimin azalıp Mushaflar üzerinde ise devam ettiğini gözlemlemekteyiz. Zira Teftiş-i Mesahif bir denetim kurum olarak varlığını meşrutiyet döneminde de sürdürmüştür. Cumhuriyet döneminde ise bu kurum görevini icra etmektedir.

B. İranlıların Bastığı Mushafların Yasaklanması

İran'la olan mezhep merkezli siyasi ilişkilerin, Osmanlı'yı İran menşeli Mushaflara karşı dikkatli olmaya sevk ettiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Zira Döneme ait belgeler incelendiğinde, İran'dan Osmanlı topraklarına gizli yollarla sürekli, dikkatsizce ve hürmetsizce basılan Mushaf-ı Şeriflerin İstanbul'a gönderildiği, buna karşı Bab-ı Âli'nin özellikle İran basımı Mushafların ülkeye girişine karşı tedbir aldığı görülecektir. İranlı diplomatların ilk kez 13 Mart 1853 yılında İran'da basılan Mushaflar konusunda ikaz edildiği görülecektir.²⁴ 19 Temmuz 1857 tarihli bir Arşiv belgenin²⁵ izinsiz mushaf basan 3 İran'lının tutuklanması ve diplomatların araya girmesi ile kefaletle serbest bırakılmalarından

²⁴ Bkz: BOA, A.AMD, 42/61.

²⁵ Bkz: BOA, A.MKT.MVL. 89/9.

bahsetmesi, İran menşeli Mushaf-ın ülkeye girişi yasak olduğu gibi, İstanbul'da İranlılar tarafından mushaf basımının cezai işlem gerektiren bir suç olduğu anlaşılmaktadır. İran'da basılıp bilhassa 1861-1862'li yıllarda ülkeye kaçak yollardan sokulmaya çalışılması bu mevzudaki yasakları sık sık gündeme getirdiği görülecektir.²⁶ Aşağıdaki belgeler bu hassasiyeti açıkça göstermektedir:

Tahran Sefâret-i Behiyyesi'ne

İranlıların ba'zıları memâlik-i Saltanat-ı seniyyeye matbû' mushaf-ı şerif getirüp furuht etmekde olduklarına ve bu ise mugâyir-i ta'zîm ve tekrîm ve münâfi-i âdâb-ı islâmiye bulunduğuna mebnî bunun men'î için vesâtat-ı behiyyeleriyle vükelâ-yı İraniyyeye teblîgât-ı ekîde icrâ olunması şeref-pîrâ-yı sunûh ve sudûr buyurulan emr ve irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî muktezâ-yı celîlinden olarak bundan böyle İran cânibinden matbu' mushaf-ı şerîf gelür ise men'-i furuhtu husûsu gümrük memurlarına dahî ekîden tenbîh olunmuş olmakla muktezâ-yı fetânet-i müselmeme-i behiyyeleri üzere ber-mantûk-ı irâde-i seniyye keyfiyetin vükelâ-yı îrâniyyeye teblîg ve te'kîdiyle böyle matbû' mushaf-ı şerîf gönderilmemesi vesâil-i lâzime ve mukteziyesinin ikmâli husûsuna himmet-i behiyyeleri mebzûl buyurulması bâbında irâde efendimindir.²⁷

Emti'a Gümrüğü Emîni Efendiye

İran cânibinden matbû' mushaf-ı şerif gelmekde olduğu mesmû'-ı âli-i cenâb-ı mülûkâne buyurulmuş olduğundan bundan böyle gelecek olur ise men'-i furuhtu husûsunun taraf-ı sa'âdetinize tavsiye husûsuna bi'l-istîzân emr u fermân-ı hümayûn-ı hazret-i cihândârî dahî ol merkezde müte'allik ve şeref-sudûr buyurulmuş olmakla menût-ı celîli üzere bundan böyle İran cânibinden bu misillü matbû' mushaf-ı şerîf geldiği hâlde der-akab men'-i furuhtu ile keyfiyetin iş'ârı ve bu bâbda ale'd-devâm takayyüdât-ı kâmilinin îfâsı husûsuna himmet eylemeniz siyâkında mahsûsan işbu tezkire.

Zabtiye Müşiri Hazretlerine

Ma'rifet-i müşîrîleriyle İranlıların yedlerinde bulunup ahz buyurulmuş olan matbû' mushaf-ı şeriflerden başka teba'a-i ecnebiyeden birinin mushaf-ı şerif basdırmakda olduğu mesmû'-ı âli-i cenâb-ı cihânânî buyurulmuş olduğundan bunun bi't-taharrî buldurulması ve bu makûle matbû' mushaf-ı şeriflerin men'î çâresine takayyüd olunması husûsuna emr u fermân-ı hümayûn-ı hazret-i pâdişâhî müte'allik ve şeref-sudûr buyurulmuş olmakla mantûk-ı âlîsi üzere bi't-taharrî keyfiyetin zâhire ihrâcıyla serî'an îfâdesi ve bu bâbda dahî îcâb-ı hâlin dahî icrâsıyla ale'd-devâm takayyüdât-ı kâmilinin îfâsı husûsuna himmet buyurmaları siyâkında tezkire.²⁸

İranlı matbaacılar ve tüccarlar tüm bu alınan tedbirlere rağmen mushaf ticaretine

²⁶ Mesela Bkz: BOA, A.MKT.MHM 195/49.

²⁷ A.MKT. UM, 113/99 numaralı arşiv belgesi

²⁸ DH. MKT. MHM, 50/36 numaralı arşiv belgesi

devam etmişlerdir. Nihayet 2 Mayıs 1873 yılında, İranlı tüccarların getirdiği Mushaflardaki hataların çokluğundan dolayı, devlet Matbaa-i amire’de kendisi beş yüz bin adet mushaf basarak ahaliye dağıtma kararı almıştır. Bu karar 1874 yılında uygulanarak, artık yurt dışından özellikle de İran’dan mushaf getirilmesinin önüne geçilmiştir. İran devletiyle de bir anlaşma yapılarak, Mushafların engellenmesi kararı alınmıştır. Ancak İranlı matbaacılar ile tüccarların mushaf satışına engel olmak oldukça zordur. Kaçak ve mühürsüz Mushaflara, matbaa malzemelerine el konulmuş, matbaalar kilitlenmiştir. Dahiliye nezareti, Maarif Nezareti, Zabtiye ve Meşihatın tüm çabalarına rağmen İranlıların mushaf basımı ve satışına engel olunamadığı bildirilmektedir. İranlılara karşı bu sıkı tedbirin altında, mushaf basımında onların hürmetsiz olması ve Mushafların hatalı olması birer sebep olarak aktarılmaktadır. Ancak 1874 yılından itibaren mushaf basımı ve dağıtımını Matbaa-i amire’nin daha sonra ise Matbaa-i Osmaniye ve Matbaa-i Bahriyye’nin tekeline verilmesi, getirilen yasağın daha çok siyasi ve ekonomik nedenlere dayalı olduğunu göstermektedir. Zira İran’da basılı bir mushaf’ın hangi hatalardan dolayı satılamayacağı yerine İran’da basılı olması yasak için gerekçe gösterilmektedir.

İran menşeli Mushaflara izin verilmemesi ve İranlı matbaacılar karşı yasaklayıcı uygulamalar, mezhep merkezli bir duruşun yansıması olabilir mi? İranlı matbaacıları Kur’an’a karşı hürmetsiz olarak addetmek, Şia’nın Kur’an anlayışlarındaki mezhebi farklılığı ile ilişkilendirilmiş olabilir mi? Şia’nın içerisinde az da olsa var olan “Kur’an’ın Sünniler tarafından tahrif edildiği” anlayışı, Osmanlıda bir ön yargı oluşturması ve bu anlayışın bastığı Mushaflara şüphe ile bakmasına neden olmuş olabilir.

C. Yahudi, Ermeni ve Rum Azınlıkların Matbaalarının Denetlenmesi

Osmanlıda ilk matbuat faaliyeti, Sultan II. Beyazıt (1481-1512)’in döneminde Endülüst’den kaçıp gelen ve Osmanlı tebaasına geçen Sefarad Yahudileri vasıtasıyla başladığı iddia edilmektedir Buna göre David ve Samuel b. Nahmias kardeşler tarafından matbaa İstanbul’da 1493 yılında faaliyete geçmiştir.²⁹ Bu matbaada Yaakov ben Aşer’in Yahudi ilahiyatına ait *Sefer Aturim le Ribî Yaakov ben Aroş* adlı bir eseri Osmanlı topraklarında basılan ilk matbu eser olduğu da umumiyetle kabul görmüştür.³⁰ Bu yıllarda İstanbul’da Arap dili ve Osmanlı Türkçesinde kitap basımına izin vermezken, İbranice, Latince ve Yunanca

²⁹ Naim A. Güleriyüz, *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, Gözlem Yayınevi, İstanbul 2012, s. 8-9.

³⁰ Konuyla ilgili tartışmalar ve daha fazla bilgi için bkz: Güleriyüz, a.g.e., s. 9-10.

matbuata izin vermiştir. Ermenilere ait ilk matbaa 1567, Rumlara ait ilk matbaa ise 1627 yılına ait olduğu nakledilmektedir.³¹ İstanbul’da azınlıklar tarafından kurulan matbaalarda Arap harfleriyle basılmadığı takdirde devlet bu yayınlara müdahale etmemekteydi. Arap harfleri ile basmak, dini/İslami eserlerin basımı anlamına geliyordu. Bu nedenle İhtilaflara ve siyasi karışıklığa neden olan dini kitapları basan matbaalar ilk zamanlarda devlet tarafından kapatılmıştır.³²

D. Avrupada Basılan Mushafıara Gümrüklerde El Konulması

Kaynaklarda Arap harfleriyle basılan bazı kitapların Osmanlı topraklarına girdiği, satıldığı ve hatta devletin buna ilk yıllarda müsaade ettiği ve İslam ülkelerine ticaret amaçlı giren ve pazarlanan bu kitaplara beklenen ilginin yeterli olmadığı aktarılmaktadır.³³ Yine de Osmanlı topraklarında izin verilmeyen fakat Avrupa’dan gelen Arapça kitapların satışına izin verilmesi o dönemin bir çelişkisi olarak dikkat çekicidir. Bu iznin siyasi nedenlerden kaynaklandığı öne sürülmektedir.³⁴ Osmanlı hükümetinin bu kitaplara ses çıkarmaması halkın tepkisine yol açmıştır. Zira o dönemde daha ucuz olmasına rağmen bu kitaplar satılamamış, halk el yazmalarını tercih etmiştir.³⁵ Müslümanların bu eserlere soğuk bakmalarının bir nedeni Kur’an’ın basılmasına kapı aralamaktan korkmaları olduğunu söylemek de mümkündür. Zira Kur’an tab’ının, onun kutsiyetine bir zarar vereceğinden endişe edildiği bir görüş³⁶ olarak bildirirse de, 1537 yılında İtalya’ya Venedik’te basılan ilk mushaf³⁷ hattında bir çok hatanın olması ve basımında özensiz davranılması Müslüman kitleleri olumsuz etkilemiş de olabilir. Zira aynı dönemde Müslüman hattatlarca yazılan ve geleneksel Mushafıar³⁸ ile Venedik’te basılan bu mushaf mukayese edildiğinde, görsellik ve güvenilirlik açısından oldukça farklı oldukları anlaşılacaktır. Bu nedenle Müslümanların Avrupa’da basılan İslami eserlere karşı tutumunun arkasında eserlerdeki zarafet ve nefaset önem arz etmiş dolayısıyla ilgi göstermemiştir.

³¹ Bkz: Güleriyüz, a.g.e., s. 16.

³² Kabacalı, a.g.e., s.28.

³³ Örlin Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni(1726-1746), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s.141

³⁴ Kabacalı, a.g.e., s.12.

³⁵ Sabev, a.g.e., s.143-144.

³⁶ Kabacalı, a.g.e., s.12-13.

³⁷ Venedik’te basılan bu mushaf Paganini Mushafı olarak bilinmektedir. Bu mushaf hakkında ileride daha detaylı bilgi verilecektir.

³⁸ Örnek Mushafıar için bkz: Mahmud Sami, *Tarihten günümüze Mushaf-ı Şerif*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2013.

Özellikle Osmanlı toprakları dışında Avrupa'da, Rusya'da ve İstanbul'da ise azınlık matbaalarında mushaf basımının yaygınlaşması Osmanlı devletini buna karşı tedbir almaya zorlamıştır. Para kazanmak maksadıyla basılması dikkatsizlik veya art niyetli düşüncelerle bazı mushaf baskılarında görülen yanlışlar, tahrif ve tağyir şüphesinin bulunması

Gayr-i müslim kitapçılar eliyle satılan bu matbu mushaflar, Osmanlı idaresi tarafından sürekli yasaklanmış, bu hususta sınırlarda gümrük memurları, İstanbul'da sahaflar başta olmak üzere mevzu ile alakalı kimseler sık sık ikaz edilmişlerdi. Arşiv vesikalarında bu yasağın gerekçesi olarak; "bu nüshaların gayr-ı müslimlere ait matbaalarda, onlar tarafından sırf para kazanmak maksadıyla basılması, ecnebilerin ve İranlıların Osmanlı ülkesinde basıp, sattıkları Kur'an-ı Kerimlerle alakalı yeterli derecede hassas ve hürmetkar davranmamaları" gibi sebepler gösterilmekte idi. Bu da Osmanlı idaresini bu sahada acil ve müessir tedbirler almak mecburiyetinde bırakmıştı. Ayrıca dikkatsizlik veya art niyetli düşüncelerle bazı mushaf baskılarında görülen hata yanlışlar, tahrif ve tağyir şüphesini gündeme getirmiş, bu şüphe ve korkular da bu işin ehemmiyetini bir kat daha arttırmıştı.

8 ve 25 Kasım 1852'de Sultan Abdülmecid Han art arda yayınladığı iki irade ile "bazı ecnebilerin tab ettirdikleri Mushafların yasaklanması" emrini vermişti.³⁹ Ayrıca yurt dışından getirilen matbu Mushaflar da yasaklanmakta gümrüklerde denetlenmektedir. 2 Ağustos 1861 'de "bazı ecnebilerin tab ettirdikleri Mushafların yasaklanması" için Dahiliye Nezareti'nin dikkati çekilmişti.⁴⁰

Mushaf Basımında Siyaset ve Uluslararası İlişkiler

A. Osmanlı-Rus Siyasi İlişkilerinde Mushaf Basımı: Dini-Siyasi Otorite Kim?

Gayr-i Müslim devletlerin mushaf bastırması ve bunları Müslümanlara dağıtmaları, Osmanlı'nın bu Mushafların denetlemesine ve karşı politikalar geliştirmesine neden olmuştur. Bu devletler içerisinde en önemlisi Rusya'dır. Osmanlı-Rus ilişkilerinde oluşan gerilim ve 1783 yılında Kırım savaşıyla birlikte Tatar Müslümanları Rus çarlığı altında yaşamaya başlamışlardır. Rusya'da Tatar Müslümanları ile birlikte ayrıca, Kırgız, Türkmen, Kazak ve Azeriler de yaşamaktadır. Rusların 1783'de Kırım'ı ele geçirmesi ile birlikte Rus Çariçesi Katerina II, Osmanlılara karşı Rusyâ'daki Müslümanları siyaseten kendine bağlamak için

³⁹ BOA, İ.DH 261/16162, 262/16282

⁴⁰ BOA, İ.DH 261/16207

üzerine adını yazdırarak 1787 yılında bir Kur'an bastırıp dağıtmıştır.⁴¹ Mushaf basarak Müslümanlara dağıtmasındaki siyasi beklenti sadece Müslümanları kendine bağlamak olmamıştır, aynı zamanda hilafet merkezi olan Osmanlı devletine karşı Müslümanların himayesini artık Rusya'nın yüklediğini göstermek ve böylelikle Osmanlıyı siyasi ve dini merci olmaktan çıkarmak istemiştir.

Rus Çarlığı topraklarında var olan Müslümanlar hakkında önceleri bilgi elde etme ve ayrıca bağlılıklarını sağlamak için politikalar geliştirmiş bu doğrultuda da Rusya'da Kur'an araştırmaları ve tercümelerinin başladığını görmekteyiz. Önceleri Müslümanları Hristiyanlaştırma politikaları 17. Yüzyıla kadar başarılı olsa da bu politikadan vaz geçildiği anlaşılmaktadır. Rusya'da ilk mushaf 1710-1711 yıllarında Petersburg'da basıldığı ve 1716, 1722, 1755 yıllarında devam ettiği bildirilmektedir. Rusya'da Kur'an ile ilgili çalışmaların da bu yıllarda başladığı ve 1716 yılında P. Poskinov adlı bir Rus tarafından Fransızca-dan Rusçaya ilk tercümesinin yapıldığı bilinmektedir. Ancak Osmanlı –Rus ilişkilerinde oluşan gerilim ve 1783 yılında Kırım savaşıyla birlikte farklı bir boyut kazandığı görülmektedir.

Rusların 1783'de Kırım'ı ele geçirmesi ile birlikte Rus Çarıçesi Katerina II, Müslümanların yeni himayecisi kimliğini ön plana çıkarmıştır. Alau Adilbayev konuyla ilgili farklı bir görüşü daha hatırlatmaktadır. Adilbayev'e göre, Rusya'da Katerina II tarafından Müslümanlara dönük yapılan olumlu faaliyetler Müslümanların yeni "himayecisi" rolünü üstlendiğini göstermesinin yanında ayrıca, içeride yer alan Müslümanlardan "cedidçiler"e karşı "kadimciler"i desteklediğini bunun için de Kur'an okullarının en ilkel ve basit şekliyle muhafaza etmeye çalıştıklarını bildirmektedir.⁴² Her hâlükârda, Katerina tahta çıkması ile birlikte Rusya'da Müslümanlara karşı yeni bir döneme girildiği ve Kur'an ve mushaf basımı ile ilgili yeni gelişmeler olduğu ortadadır. Bu dönemde ayrıca mescitler ve dini okullar inşa edildi. Belki de, Osmanlılara karşı Rusya'daki Müslümanları siyaseten kendine bağlamak için üzerine adını yazdırarak 1787 yılında Kur'an bastırıp dağıtmıştır.⁴³ mushaf basarak müslümanlara dağıtmasındaki siyasi beklenti sadece Müslümanları kendine bağlamak değil, aynı zamanda hilafet merkezi olan Osmanlı devletine karşı Müslümanların himayesini artık Rusya'nın yüklediğini göstermek ve böylelikle Osmanlıyı siyasi ve dini merci olmaktan

⁴¹ Michael W. Albin, "Printing of the Qur'an" Encyclopaedia of the Qur'an, (editör: McAuliffe) Brill 2004 v. 4 s. 265.

⁴² Alau Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000, s. 83.

⁴³ Osman Keskiöglü

çıkarmak olacaktır. Rusya mushaf basımını sadece Kırım Müslümanları için değil aynı zamanda Rusya’da yaşayan Kırgız Müslümanları için de gerçekleştirmiştir.

Katerina’nın bu faaliyetleri misyonerler tarafından tepki ile karşılaştı. Misyonerler Katerina’yı İslamiyet’in güçlenmesi için çalışmakla suçlamıştır. Ancak Katerina bu suçlamalara karşı Müslümanlara dönük verdiği desteği azaltmamış aksine daha da artırmıştır. 15 Aralık 1800 yılında Müslüman din kitaplarının basımındaki sınırlama kaldırıldı ve 1802 yılında Kazan’da ilk basım evi kurulmasına izin verildi. Bu matbaa’da “Kazan Mushafı” olarak bilinen adıyla ilk defa Müslümanlar tarafından mushaf basımı gerçekleştirilmiştir. Bu mushaf sadece Rusya’da değil bir çok İslam ülkesi ve Avrupa’da yayılmıştır.⁴⁴ Bizim İstanbul, Edirne ve Bursa kütüphanelerinde yapmış olduğumuz araştırmada en fazla rastladığımız İstanbul dışı matbuat olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Bu bize İran ve Avrupa menşeli Mushaflarını Osmanlı bürokrasisinin yasaklaması bağlamında değerlendirildiğinde, Kazan mushaf’ının ayrıcalıklı değerlendirildiği göstermektedir.

Rusya mushaf politikasını daha sonraki yıllarda Ortodoks Rus misyonerlerinin etkisiyle terk edecektir. 1849 yılında mushaf basımının yasaklandığını görmekteyiz. Zira mushaf basımı ardından İslamiyet Rusya’da hızla artmış ve Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları neticesi din değiştiren halk tekrar Müslüman olmayı tercih etmişlerdir. Buna karşı Rusya mushaf basımın yasakladığı gibi Müslümanları Hristiyanlaştırmak için okullar açmıştır. Bu politika bırakın Hristiyanlaşma eğilimini geliştirdiğini; aksine Hristiyanlara karşı düşmanlığı artırmıştır.⁴⁵ Buna karşı II. Abdulhamid Han 1891 yılında mushaf bastırarak Rusya’daki Müslümanlara dağıtılmak üzere göndermiştir.

1900’lü yılların başından itibaren de Rusya’da basılacak Mushaflar için İstanbul’dan izin almak gerektiğini kabul etmiştir. 1904 yılında Rus büyükelçisi Osmanlı Hariciye Nezaretine başvurarak bir Rus matbaacısının Rusya’da basacağı mushaflar için izin istemesine karşı iznin verilmediğini bildirmiş; buna karşı Maarif Nezaretinin verdiği cevapta Mushaf-ı Şeriflerin basım ve temsil hakkının Osmanlı hükümetinin kontrolü altında tutulduğu söyleyerek bu talebi kesin bir dille reddetmiştir. Buna göre, “Mushaf-ı Şerif’lerin basım ve temsil hakkı hâmi-i din-i Muhammedî olan hilafet-i muazama-i islamiyye’ye” (Osmanlı

⁴⁴ Adilbayev, a.g.e., s. 84.

⁴⁵ Bkz: Adilbayev, a.g.e., s. 85.

devletine) aittir.⁴⁶

Mushaf basımında Rusya ilginç bir girişimde daha bulunmaktadır. Hz. Osman'a nispet edilen ve Taşkent Mushafı olarak bilinen Mushafın Araf suresinden bir yaprağı 1895 yılında ardından da 1905 yılında Yasin suresi ve mmushafın tüm sayfalarını yine aynı yıl 50 nüsha olarak bastı. Hz. Osman'a nispet edilen mushaf, 1869 yılında Türkistan valisi olan fon Kaufman tarafından Semerkand'daki Ak Medresenin mescidinde iken Rusya Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesine teslim edildi. Bu mushaf hakkında Rus oryantalist V. R. Rozen ve öğrencisi A. F. Şebunin'in çalışmaları neticesi mushaf hakkında bilgiler toplanmaya başlanmıştır. Onlara göre mushaf Irak bölgesinden Semerkand'a gelmiş ve hicri 2. Asra ait bir nüshadır.⁴⁷ Bu çalışma oryantalistlerin Kur'an nüshaları üzerine yaptıkları ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Zira ilk yüzyıllara ait diğer nüshalar henüz oryantalistlerin ellerine geçmemiş idi. Dolayısıyla Semerkand Mushafı hakkında yapılan bu çalışma ve neticesinden 1905 yılında basımı mushaf tarihi için oldukça önemli bir dönüm noktası olmuştur. Muhammed Hamidullah bu basım ile ilgili şöyle der:

Hz. Osman tarafından il merkezlerine gönderilmiş olan Kur'an nüshaları, sonraki yüzyıllarda birbiri ardınca kayboldu. Fakat günümüzde bunlardan biri İstanbul'daki Topkapı sarayında tam olarak; ikincisi, İngiltere'deki Hind Dairesi Kitaplığında muhafaza edilmektedir. Eser Delhi'deki Hindistan İmparatorluğu Moğol'un kütüphanesinden alınmıştır. Bir üçüncüsü de Taşkent'te bulunmaktadır. Çar dönemi Rus hükümeti bu nüshanın bir tıpkı basımını yapmıştır. Onu incelediğimizde, bu metin ile diğer yerlerde halen kullanılmakta olan Kur'an metinleri arasında hiçbir farklılık olmadığını görürüz.⁴⁸

1905 yılında Hz. Osman'a nispet edilen bu mushaf'ın basımı, Osmanlının dikkatini çekmiş ve tartışmalara yol açmıştır. Aşağıdaki arşiv belgesinde bilgiler net olarak karşımızda durmaktadır:

Bâb-ı Âlî Dahiliye Nezâreti

Rusya Hükümeti on on iki sene mukaddem bir kelâm-ı kadîm tab' ve neşr etdirmiş olduğu gibi bu def'a gûyâ hazret-i Osman Radıyallâhu anhu tarafından yazılmış olmak üzere imparator kütühpânesinde mahfuz bulunan (Kur'ân-ı Ma'sûr-ı Semerkandî)'nin Petersburgdaki âsâr-ı Atîka Cemiyeti vâsıtasıyla şehri mezkûrda Nevski Prospekt mahallesinde kâin doksan numaralı hanede yedi yüz altı sahifeyi hâvî olarak müzeyyed ve nefis bir sûretde tab' etdirilmekte olduğu verilen varakada ihbâr kılınmıştır. dersaadet'de

⁴⁶ Bkz: BOA, BEO, 177039

⁴⁷ Daha fazla bilgi için bkz: Adilbayev, a.g.e., s. 96.

⁴⁸ Muhammed Hamidullah, *İslama Giriş*, s. 29. Bu mushaf Muhammed Hamidullah tarafından sonradan yine basılmıştır.

tab' edilen mesâhif-i şerîfe Bâb-ı vâlâ-yı meşihatpenâhîde müteşekkil tefîş-i mesâhif-i şerîfe Meclisince tedkîk ve sehv ve noksândan ârî olduğu tasdîk kılındıktan sonra neşrine müsâ'ade edilmekte olup Rusya'da mukaddemâ tab' olunan kelâm-ı kadîmin men' etdirilmiş olduğu haber verilmesine ve oraca tab' olunacak mesâhif-i şerifenin sehv ve noksandan ârî olabilemesinin te'mîni kâbil olmayıp böyle sehv ve noksandan ârî olmayan mesâhif-i şerîfe nüshalarının eyâdî-i islâmda tekessür ve intişârı mehâzîr-i azîmeyi müeddî olacağına binâen beyân olunan mesâhif-i şerîfin fi'l-hakîka orca tab'ına teşebbüs edilip edilmediği sefâret-i seniyye vâsıtasıyla tahkîk ve tab' edilmiş olduğu sûrette bir nüshası min gayr-ı resmin celb olunarak buraca bi't-tedkîk sehv ve noksandan ârî olmadığı anlaşıldığı takdîrde külliyyen men'ine imkân bulunamaz ise bile mehâzîr-i mesrûdeye binâen hiç olmazsa Memâlik-i şâhâneye men'-i idhâli ve intişârı esbâbının istikmâline teşebbüs kılınması vârid-i hatîr olmakda ise de ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 7 Rebî'u'l-âhir sene 323 ve fî 29 Mayıs sene 321.

Dahiliye Nâzırı⁴⁹

Görüldüğü gibi Osmanlı Mushaf-ı Şerif'i her türlü tahrif ve tağyir'den korumak gibi dini amaçlı faaliyetlerde bulunsa da, bu faaliyetlerin temelinde yatan asıl sebep Rusya örneğinde de görüldüğü gibi aslında siyasideir. Görünürde korunan mushaf iken aslında koruma altına alınan Hilafet makamının tüm Müslümanlar üzerindeki etkinliği ve otoritesidir.

B. İngiliz Sömürgeciliğinin Hilafet Karşıtı Propagandası: Halife Mushafı Tahrif Etti!

Osmanlıda mushaf matbuatının denetlenmesinde etkili olan siyasi arkaplan İngiltere'nin Hilafet karşıtı eylemlerinde de görülmektedir. Bu karşıt eylemler Teftiş-i Mesahif Meclisinin 1892 yılında kurulmasına etki eden belki de en önemli siyasi olay olarak da değerlendirilebilir. İngiltere İstanbul'da basılan mushaflar için başta Hindistan olmak üzere İslam ülkelerinde çeşitli basın yayın yolu ile aleyhte faaliyetler yürütmüştür. İngiltere'nin İslam ülkelerinde yaydığı bu haberlere göre Osmanlı'nın basmış olduğu mushaflar kasten yanlış ve hatta Sultan'ın siyasi emellerine uygun bir şekilde değiştirilerek tab' edilmiştir. İngiltere böylelikle Halifenin etkinliğini kırmak ve Osmanlıda ayaklanmalar çıkarmak istemektedir. Bu propagandalardan birisi 1892 yılı Ağustos ayının 27'si Cumartesi günü yayınlanan 2784 sayılı *Illustrated London News* adlı gazete haberidir. Haber, James Payn tarafından "Our Notebook" başlığıyla gazetenin 258. sayfasında yayınlanmıştır.

Haberin ilgili yeri:

⁴⁹ Belge No: Y. MTV, 275/75

The Sultan of Turkey has just done a stroke of business in the autocratic line decidedly original. He has issued a revised edition of the Koran adapted to his own views. This is the most "high-handed outrage in Utica" that has yet been attempted by "the authorities." It used to be forbidden to read the Bible, but no body, save that unlucky printer who was burnt to death for it, ever thought of altering the text to suit his little weaknesses. The Mollahs are naturally very angry; more furious than even our classical head masters would be if the Queen in council should decree "longs" to be henceforth "shorts," and "shorts" to be longs,"for it is the quality and not the quantity of the Koran that has been altered. Certain "vital passages of the original text" have been expunged, such as "God doth not leave oppressors", a remark which the Father of the Faithful no doubt considers as too personal. Whether the exact century is asserted in its place is not stated; perhaps it will "appear in a later edition"

Bu habere göre güya dönemin Sultan'ı II. Abdulhamid, mushaf'ı kendi siyasi çıkarına uygun bir şekilde ayet ekleyerek ve çıkararak bir anlamda Kur'an'ı yeni bir formda revize ederek yeniden basmış (!) ve ülema buna oldukça sinirlenerek isyan etmiştir (!). Oysa böyle bir durum hiç olmamıştır. Amaçlanan şey açıkça İngilizler tarafından işgal edilen İslam ülkelerinde özellikle Hindistan ve Mısır'da Müslümanların hala siyasi ve dini lideri konumundaki Sultan hakkında kara propaganda yaparak otoritesini zayıflatmaya çalışmaktır. Arşiv belgelerinden öğrendiğimiz kadarı ile de, gazete haberinden Hindistan müslümanları hilafet makamını bilgilendirmiştir ve öncelikle Başbakanlık'ta haber tercüme edilerek Hariciye Nezareti vasıtasıyla Reuters haber ajansına bir tezkib göndermiştir. İlgili arşiv belgeleri aşağıdadır:

Bâbiâli

Tercüme Odası

Numara:2

Melfûf mektubun tercümesidir.

Güyairâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhîye imtisâlen Kur'ân-ı Kerîm'in tahrîfen tab' edildiğine ve bu işe Arabistan'ca sû'i-te'sîri mûcib olduğuna dâ'ir bundan birkaç hafta evvel vâki' olan neşriyât Reuter Telgraf Şirketi'nin Dersa'âdet'de aldığı bir telgraf-nâme ile tezkib edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in şimdiye değin hiçbir vechiletahrîf ve tağyîr edilmediğini ve el-yevm de edilemeyeceği ma'lûmdur. "Ermeni Tehciri'nin" bu misillû müfteriyâtı tazyîkden maksadı Hindistan Müslümanları nazarında Halîfe-i Müslimîn Hazretlerinin evsâf ve fezâ'il-i celîlelerini sekte-dâr etmekten ibârettir. Sâlîfû'z-zikr neşriyât-ı kâzibeyimûte'âkib Memâlik-i Şâhâne hutta'i Mısıryye'deki dindâşlarımızdan aldığımız mektublarda rivâyât-ı vâki'anın tarafımızdan tezkibi talep ve iltimâs olunmakla iş bu mektubumuzu gazetenize gönderiyoruz. Her memlekette olduğu gibi memâlik-i şâhânedede dahi nâ-hoşnud adamlar bulunması tabi'î olup işte ba'zı Ermeniler Hilâfet-i Seniyye'ye karşı i'tirâzât dermeyân etmekten usanarak tebdîl-i tavr ile umûr-ı diniyyeden dolayı Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî'ye ta'arruzatı sadî etmişlerdir. Bu tecâvüzât Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî aleyhine bir takım müfteriyâtdenâ'etkârânetasni'inden ibâret olduğundan

Bunları İngiliz Matbû'âtı vâsıtasıyla sûret-i kat'ıyyedetekzib etmeyi vazîfeden addeyleriz. Dersa'âdet'i ziyaret eden Hindlû Müslümanların ifâdesine nazaran efkâr-ı mehâsin-disar-ı Padişâhîmemâlik-i devlet-i aliyyelerinin terakki'i-ma'mûriyetine ve teb'a-yı ve zîr-i destân-ı hümayûnlarının husûl-i refah ve sa'âdet-i hâline ma'tûf olmakla kâffe-i teb'a-yımülûkânelerinin muhabbet ve hürmet ve ubûdiyetini kazanmışlardır. Memâlik-i Şâhânedede "Kanûn-ı Esâsî Fırkası" nâmını takınan fırka ki Londra'da Fransızca tab' ve neşr olunan küçük bir risâle-i muvakkata bunun vücûduna halkı inandırmaya çalışıyor. İşte bu fırka Dersa'âdet'den firar etmiş Osmanlıları iğfâl etmek maksadıyla bir gazete te'sisiçûn Paris'e ilticâ eylemiş bir takım İstanbul Frenkleriyle Ermenilerden mürekkebdir. Fransa Hükümeti ise böyle bir gazetenin memâlik-i şâhânedesû'i-te'sir edebileceği havfiylanâşirîniParis'dentard eylemiştir. İngiltere'de matbû'âtnizâmâtı Fransa'daki nizâmâtattan farklı ise de Devlet-i Aliyye'ninumûr-ı diniyye veya siyâsetine dair aslâbeyân-ı re'ymutâla'ayame'zûn olmayan ve yegâne maksatları İngiltere'de Devlet-i Aliyye aleyhine ve Memâlik-i Şâhânedede dahi İngiltere aleyhine tahdîş-i efkârı mûcib ve şâyân-ı te'essüfboyleisyânihdâsındanibâret olan bir takım İstanbul Frenklerinin İngiliz Matbû'âtı'nai'mâlnüfûz edeceği me'mûldur. Biz Hindlû Müslümanlar, Haşmetlû Kraliçe Hazretlerinin teb'a-yısâdikânesinden bulunduğumuz cihetle Devlet-i Aliyye ile İngiltere beynindeki münâsebâtın hulûs-ı muhâdenet-i tâmmeye üzere bulunması ve bâ-husûs bir takım Ermeni ve Frenk mülteciler tarafından vâki' olan ifsâdât ve desâyisin İngiltere matbû'âtına her gûnâte'sirden vareste kalması emel ve arzusundayız.

Bâbiâli

Tercüme Odası numara:

Nev'i-Tercüme: Güyâ Kur'an-ı Kerim'in tahrîfletab' ettirildiğine dâ'ir neşredilen erâcîfedâ'ir fi 5 Eylül sene 92 tarihli ve 217 numaralı tahrîrâtazeyl

Nezâret'e fi 10 Eylül sene 1892 tarihiyle Londra Sefâret-i Seniyyesi'ndenvârid olan 224 numaralı tahrîrâtın tercümesidir.

Şehr-i hâlin beşi tarihiyle ve 217 numaralı tahrîrât-ı âcizânemdenarzolunduğuvechilegüyâKur'an-ı Kerim'in tahrîf olunduğuna dair bazı bedhâhân tarafından neşr ve işâ'a edilen erâcîfi ta'lîmât-ı aliyye'i-âsîfânelerine tevfiiken bir çok İngiliz gazeteleriyle tekzîb ettirdim. Aynı tekzîbâtıma Ajans Reuter'edahî tebliğ kılarak ânın vasıtasıyla sâ'î rba'zı gazetelerde dahi neşredilmiştir. Londra'da teşekkül edip Hindistan'ın ba'zı ailelerine mensûb tüccar ve talebe'i-ulûmdan mürekkebd olan Hindli Müslümanlar Cem'iiyetiRe'isi ve Ser-emedânu tarafından mahfî olarak Standard gazetesine bir mektûb irsâliyle havâdîs-i mezkûreyi tekzîb etmiş Arabi bir takım kilem ve nüfûzdanârî birtakım te'sîsât-ı diniye ve siyâsiye-i Devlet-i Aliyye aleyhine işâ'a eyledikleri rivâyât ve istihbârât-ı bed-hâhâne ve kâzibine karşı İngiltere matbû'âtına izâh eylemiştir. Neşri hüsn-i te'sirimûcib olacağı i'tikâdında bulunduğum mektub-ı mezkûr leffentakdîm kılındı emr ü fermân

Serî'anbi't-tercüme tezkire

Beyazı HâriciyeEvrâkMüdüriyeti'ne aslı Tahrîrât-ı HâriciyeMühimmeMüdüriyeti'ne.
Fî 12 Eylül sene 308

Numara/132

Londra

(Havâle imzaları)

1892 yılına ait olan bu belgeler bize o dönemde İngilizler tarafından Osmanlı halifeliğine karşı siyasi bazı kara propaganda türü faaliyetlerde bulunduğunu, buna karşı Osmanlının tedbirler aldığını göstermektedir. James Payn'ın haberinde "İstanbul'da basılan Kur'an Mushafları" ile ilgili söylemiş olduğu iddialar yukarıdaki tartışmayı muhtemelen tetikleyen ifadeler gibi duruyor. İlginç olan bir nokta da Teftiş-i Mesahif meclisinin kurulduğu tarih ile yukarıdaki tartışmaların aynı yıl içerisinde, 1892 yılında gerçekleşmiş olmasıdır. Bunun birbiriyle bağlantısız olma ihtimali yoktur. Dolayısıyla Teftiş-i Mesahif meclisi hem içeride ve dışarıda basılan Mushafları denetlemek hem de İslam dünyasında fitne oluşturabilecek propagandalara karşı bir tedbir olmak için kurulmuş olabilir

C. Selefi Mushaf Geleneksel Mushafa Karşı: Osmanlı Sonrası İslam Liderliği Suudi Arabistana mı Geçti?

Suudi Arabistan kralı merhum Fahd b. Abdulaziz'in himayesinde 1985 yılından itibaren basılan ve tüm dünyada bedelsiz olarak dağıtılan bu mushaf, aslında Suud alimlerince önceden incelenerek Resm-i Osmaniye en uygun mushaf olduğu kanaati ile hazırlanmıştır. Hazırlanmasında yatan en temel saik, "Geleneksel Mushaf" hattının yazım ve imla sisteminin ilk döneme ait olmaması nedeniyle, Resm-i Osmani'ye ve vahyin yazıldığı ilk haline uygun bir imla arayışıdır.

Bu girişim aslında geleneksel mushafa yönelik bir ithamı barındırmaktadır. Bu itham selefi akideyi savunan ekolün de varlık sebebidir. Selifilik tarihsel olarak tevhid akidesini savunan, geleneği red eden ve bidatlere karşı çıkan⁵⁰ ve özellikle de Osmanlı'nın Arab dünyasından çıkışına zemin hazırlayan bir dini-siyasi düşünce ve halk hareketidir. Selefilik kavram olarak ilk defa İbn Teymiyye tarafından kullanılmaya başlanmış ve İslam'a dışarıdan giren yabancı unsurların temizlenerek eski saflığına dönüştürülmesi" kast edilmektedir. İbn Teymiyye'ye göre insani olan hiç bir şey değerli değildir ve dinde dışarıdan hiç bir şey

⁵⁰ Selefiliğin tarihi kökenleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: Zekeriya Güler, Selefi Hareketin Tarihi Kökenleri ve Yöntem Problemleri" *Marife*, 9/3 (2009), s. 47-74

alınmaz.⁵¹ Aynı şekilde 18. Yüzyılda Osmanlı'nın Arabistan'daki sorunu olan Muhammed b. Abdulvehhab (1703-1787) hareketi Selefi çizgisi ile İslam'ın ilk asırdaki haliyle yeniden kurgulanmasını ve dışardan eklenen ve gelenek olarak adlandırılan tüm unsurların ayıklanmasını savunmaktadır. Vehhabilik Son dönem İslami yenilenme hareketleri içerisinde gösterilmesine rağmen gerçekte bu hareket yenilik ve reform değil tam tersi yenilik ve gelenek karşıtıdır. Konuyla ilgili Mehmet Zeki İşcan'ın görüşlerini aktaracak olursak:

İlginç olan, Muvahhidin olarak anılan Vehhabiliğin İslamcı yenilenmenin ilk modern hareketi olarak idealize edilmesidir. Fazlur Rahman bile Vehhabiliğin gerilemeci bir söylemin tezahürü olduğunu kabul etmesine rağmen modern İslam düşüncesini şekillendiren bir "Vehhabi idesi"nden bahsetmektedir. Karpat'a göre bu görüşhala bazı ilim adamlarınca savunulsa da doğru değildir. Çünkü Vehhabilik İslami safiyet bayrağı altında Müslüman toplumun daha yüksek bir siyasal örgütlenme düzeyine geçmesine karşı çıkmıştır. Onların "bid'at" deyiş karşı çıktıkları, ilerleme eserleridir. Başka bir ifade ile Vehhabiliğin bugüne mirası, asla "yenilenme" değil aksine "çöl dindarlığı" ve "İslami nihilizm"dir.⁵²

Bu hareketin İslamın ilk safiliğine çağrısı aslında onun siyasal yapısı ile alakalı görülmektedir. Bu hareket temelde altın çağ olarak adlandırdıkları ve İslam'ın ilk yıllarına dönüşü temenni eder. Mehmet Zeki İşcan'ın da dediğı gibi "İslamın Araplık dışı düşünce izlerinden arındırılması" amacını taşımaktadır.⁵³ Bu yönüyle Selefilik'in Arabistandaki temsilcisi olan Vehhabilik aslında Arabistanı Osmanlı'nın hakimiyetinden çıkarmayı amaçlayan bir hareket olduğu tezine de uygun olarak dini arındırma ve ihya hareketi olmayıp, İslamı arab dışı tüm geleneksel unsurlardan arındırarak "ilk formu"na uygun olarak yeniden kurgulama hareketi olarak tanımlanabilir. Burada dönemin karşıt gücü ise Osmanlıdır, dolayısıyla da Osmanlıya ait tüm dini, siyasal, kültürel unsurlar hedef alınmış ve İslam Osmanlı'nın temsil ettiği gelenekten arındırılmak istenmiştir. Yusuf Akçura tam da bu noktayı dikkatlere sunmaktadır:

Vehhabi hareketi milli bir Arap hareketidir. Vehhabi hareketi, mezhebi ve dini esaslara istinaden Türk hakimiyetini tanımamak ve Arabistan'da bir Arap devleti tesis etmek gayesini istihdaf etmiş ve hareketin iptidalarında bile bir müddet için buna muvafık olmuştur.⁵⁴

İtikadi görüşleri ve Kur'anın literal yorumlamaları temelde aynı siyasal amaç için yapılmıştır. Tevhid akidesinin öneminin vurgulanması, bid'atlerden kaçınma ve dini aslına irca ederek selef dönemine dönüş çağrısı gibi tüm itikadi ve ameli-dini konulara bakınca

⁵¹ Bkz: İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünne*, Kahire 1989 II/98-102, 289-290.

⁵² Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik, İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 35

⁵³ Bkz: İşcan, a.g.e., s.35

⁵⁴ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırda)*, Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları 1985, s. 22

tarihsel olarak Osmanlıya karşı ayaklanma ve İngilizlerle birlikte hareket etme şeklinde vuku bulması, alıntıda bahsedilen görüşün doğruluğunu ispatlamaktadır. Vahhabilik Osmanlıya karşı ayaklanarak “Geleneksel İslam” anlayışını önce hicaz’da ardından da tüm Arapların nazarında yıkmıştır.

Mushaf imlası ve geleneksel mushaf hattı konusundaki görüşlerini tam da bu bağlamda ele alacak olursak, oldukça ilginç bir o kadar da siyasi sonuçlarla karşılaşabiliriz. Özellikle Suud hükümetince basılan mushafların imlası incelendiğinde bu ayrıntı açıkça görülecektir.

Geleneksel mushaf hattından farklı ve hatta ilk asra ait Hz. Osman’ın Resmu’l-Mushafını/hatt-ı Osmaniye kullanıldığını iddia edilen bu Mushafların basımında ve tüm Müslümanlara gönderilmesinin arkasında yatan asıl sebebin daha önce İngilizler ile ilgili bahsettiğimiz bilgi ve belgelerle bir ilişkisi olabilir mi? Yani aslında bu girimişimin temellerini İngilizlerin attığı ve Osmanlı’da basılan Mushafların tahrif edildiği ve değiştirildiği propagandasının Araplarca inandırıcı bulunduğu düşünülebilir mi?

Nitekim Suudi Arabistanda basılan bu mushaf 1918-19 yılında Mısır’da Maliki mezhebine mensup Şeyhu’l-Kurra Muhammed Ali Halef el-Hüseyni (v. 1939) tarafından tespit edilen ve Resmu’l-Mushaf’a uygunluğu esas alınmaya çalışılan Haddad Mushaf’ından mülhem olduğu iddia edilmektedir Bu tarihten öncesine gidersek, Mısır’da resm-i Osmaniye uygun basılmış bir örnek bulmak hemen hemen imkansızdır. Haddad Mushafı daha sonra 1924 yılında bir heyet tarafından yeniden düzenlenerek “Emiriyye Mushafı” adıyla Kahire’de basılmıştır. Bu mushafın en önemli özelliği, esm-i Osmaniye göre yazıldığı iddiasıdır.

Hiç şüphesiz bunlar mushaf tarihinde tartışılan konular olup, bilimsel bir tetkikten sonra karar verilmesi önem arz etmektedir. Ancak Resm-i Osmaniye’ye uygun olduğunu iddia eden, ne Suudi Arabistan baskılı mushaflar ne de yukarıdaki Emiriyye Mushafı bu iddialarını ispatta yeterli bir konumda bulunmamaktadır. Konuyla ilgili Tayyar Altıkulaç açık ve net bir şekilde şunları söyler:

Anlaşılan vahyin menbainin yer aldığı bu mukaddes toprakların yetkilileri, Hz. Osman’ın mushaflarında ki imlanın tam olarak tespitinin mümkün olmadığı gerçeğinin üzerini örtmekle bu yüce Kitab’a hizmet ettiklerini düşünmüş oluyorlar ki, bu yaklaşım bilimsel anlayışa uymadığı gibi doğru da değildir...⁵⁵

⁵⁵ Tayyar Altıkulaç, Hz. Ali’ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif, İstanbul: IRCICA 2011, s. 60.

Zira gerek Haddad gerekse de sonraki heyet üyeleri “Resm-i Osmani”ye uygun mushaf hattını hazırlarken ed-Dani’nin *Mukni*’ adlı eseri ile Ebu Davud’un *Muhtasarı’t-Tebyin*’inde yer alan “rivayetleri” esas almış ancak Hz. Osman’ın çoğalttığı mushafalara ulaşamamıştır. Konuyla ilgili detaylı bir araştırma yapan Tayyar Altıkulaç en net bir şekilde durumu şöyle özetlemektedir:

O halde mushafların imlasında kaynak olarak istifade edilen Ebu Amr ed-Dani ve Ebu Davud Süleyman b. Neccah’ın rivayetleriyle Resm-i Osmani’yi büyük ölçüde ortaya koymak mümkün olmuş ise de bazı belirsizliklerin bulunduğu kesindir. Kur’an lafızlarının teleffuzunda ve bütün farklılıklarıyla kıraatinde söz konusu olan netliğe karşılık, bu lafızların en azından bir kısmının imlasında belirsizlik vardır. Zira bu Mushafların hiçbiri bugün elimizde yoktur. Gerek Hz. Osman’a ait olduğu iddiası ile Topkapı Sarayı ve Türk İslam Eserleri müzeleriyle Kahire’de (el-Meşhedü’l-Hüseyni’de) korunmakta olup daha önce araştırmacılarla buluşturduğumuz mushaflar, gerekse aynı görüşle Hz. Osman’a nispet edilen diğerleri, daha sonra delilleri ile açıklanacağı üzere Hz. Osman’ın Mushafları değildir.⁵⁶

Hz. Osman’ın çoğaltıp İslam beldelerine gönderdiği Mushaflar elimizde olmadığı için Resm-i Osmani’nin ne olduğunu rivayetlerde geçen ifadelerden anlıyoruz ki, bu rivayetler bazen birbiri ile farklılık arz etmektedir. Bu durumda hangi rivayetin tercih edildiği hangisinin terk edildiği gibi karmaşa bizi Resm-i Osmani’nin tespitinde çıkmaza da götürmektedir. Bu durumu izah eden Altıkulaç, ayrıca sözü geçen ülkelerde mushaf basımını siyasi kavga haline getirmelerine ve diğer ülkelerde basılan mushafların ülkelere girişlerini yasaklayan anlayışı yine bilimsel bir üslupla eleştirmektedir:

...mushaf yazımında ve basımında Resm-i Osmani üzerinde hassasiyet gösteren ve bu imlaya uymayan mushaf baskılarını ülkelere sokmayan yetkililerin Ebu Amr ed-Dani ile talebesi Ebu Davud Süleyman b. Neccah eserlerine dayanılarak –yılalr önce yapılmış hayırlı bir çalışmanın eseri de olsa- neyin üzerinde ısrar ettiklerini en azından incelettirmeleri gerekmez mi? İnaniyoruz ki bu takdirde mushaf basımında Resm-i Osmani’ye uyma tezi daha da güç kazanacak, İslam dünyasının kamuoyunun konuya dikkati çekilmiş olacak ve böyle bir çalışma, birliğin gerçekleşmesi yolunda önemli katkı da sağlayacaktır.⁵⁷

Günümüz İslam dünyasında yaygın olarak kullanılan bu mushaf tabii ki diğer Mushaflar’dan farklı değildir. Asım kıraatine göre yazılmış olmaları nedeniyle, ülkemizde basılan Mushaflardan farklı bir okunuşa sahip değildirler. Dolayısıyla farklılık sadece med harflerinin yazımı gibi kolaylaştırıcı unsurların varlığı ile ilgilidir. Buradan yola çıkarak, Mushaf’ın imlasını yeniden keşfetme, geleneksel Mushafları hatalı görme gibi tavırlar aslında bilimsel bir zeminden uzaktır. Konu “Gelenek” karşıtlığı dolayısıyla dönemin gelenek temsilcisi olan “Osmanlı” karşıtlığı ile ilgili olup siyasi bir arkaplana sahiptir. Temelleri

⁵⁶ Altıkulaç, a.g.e., s. 62.

⁵⁷ Altıkulaç, a.g.e. s. 130.

İngilizlerin sömürgecilik yıllarına dayanan bu siyasi girişimler, Arap dünyasında isyanlarla birlikte “asla dönüş” sloganları ile dini siyasi kimlikle birlikte yürütülmüş görülmektedir. Oysa ki, geleneksel mushaf hattı İslamın ilk yüzyıllarında başlayan noktalama, harekeleme, tenvin işaretleri, med harfleri vs abbasiler döneminde tamamlanmıştır. İbn Bevvab mushafına bakınca bu geleneğin artık oluştuğunu görmek mümkündür. Tüm bunlar mushaf okuyuşunu kolaylaştırmaya matuf yeniliklerdir. Oysa Resm-i Osmaniye Uygun olduğu iddiasında bulunan Suud ve Emiriyye Mushafları, Asım kıraatini tercih ederek zaten bir geleneğe tabi olduklarını bilinçsizce göstermişler ama iddia sloganik olarak devam etmiştir.

Mushaf imlasını med harfleri olmaksızın basmak bir tercihtir ve bilimsel arkaplanı bulunabilir. İlk döneme ait mushaf incelemeleri yapılarak, rivayetler vb her türlü veri toplanıp değerlendirmeye de alınabilir. Ancak yapılan bu çalışmayı tek doğru kabul edip diğerlerini yanlışlama eğilimi, meseleyi islam dünyasında otorite kavgası haline getirmektedir. Bu nedenle söz konusu Mushafların bilimsel argumanlarını tartışılabilir görmekle birlikte kültür tarihi için bir kazanım ve katkı sağlaması, tarihsel arkaplanı nedeniyle iddialarının sloganik, manipulatif ve siyasi olması nedeniyle mümkün görülmemektedir.

D. Cumhuriyet Türkiyesinde Kurucu İdeolojinin Mushaf Basımına Müdahaleleri

Osmanlıdan cumhuriyete din-devlet ilişkilerinin kurumsal boyutu Şeyhülislamıktan Şeriyye ve Evkaf vekaletine oradan da Diyanet İşleri Başkanlığına doğru uzanan bu yapı değişimle birlikte aslında bir sürekliliği de ifade etmektedir.⁵⁸ Ancak bu kurumsal yapılanmalar Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze doğru dönemin konjektürel, politik çizgisi içerisinde ve din-devlet ilişkilerinin paradigmasına göre yeniden şekillenmiş görülmektedir. Aslında kurumlar sistematik yapılarını tamamlama gibi bir sorunla değil; değişen siyasi görüşlere göre yapılarını yeniden oluşturmakla karşı karşı gelmişlerdir. Bu ise Türkiye’de din-devlet ilişkilerinin felsefi (mesela teokrasi, sekülerizm vs) bir temele değil de, dönemsel siyasi iktidarların felsefi görüşlerine ve ideolojilerine (mesela kemalist, batıcı, liberal, laik, islamcı vs) göre şekillendiğini göstermektedir. Diyanetin bu teşkilat yapısı acaba Cumhuriyet dönemi mushaf basımlarında dönemin din-devlet ilişkileri ile siyaset baskısı

⁵⁸ Din-Devlet İlişkileri bağlamında Türkiye’de dini kurumların ve özellikle Diyanet’in yapılanması hakkında daha fazla bilgi için bkz: İftar Gözaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyetinde Dini Tanzimi*, İstanbul: İletişim, 2009; Mehmet Aksoy, *Şeyhülislamıktan Bugüne*, Köln: Önel Yayınevi 1998.

altında kalmış mıdır?

Osmanlıda kurulan mushaf'ları inceleme, Cumhuriyet döneminde de kurumsal olarak bu görevini icra devam etmiştir. Nitekim, Osmanlının bir çok kurumu Cumhuriyet döneminde değişim ile devamlılık içerisinde varlığını bir şekilde devam ettirmiş bulunmaktadır. Bu durum mushaf basımı ve denetimi yapan kurumlar için de geçerlidir. Şöyle ki, 3 Mayıs 1920 tarihinde Ankara da kabul edilen "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun" içerisinde din hizmetlerini yürütmek üzere Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti kurulmuştur. Osmanlı döneminde Meşhat makamının yürüttüğü tüm görevler yeni kurulan bu teşkilata tevdi edildi. Şer'iyye ve Evkaf Vekalatini görevleri daha sonra, din eğitimi, dini yayın ve vakıf hizmetler olarak tespit edildi. 3 Mart 1924 yılına kadar görevini yürüten Bakanlık bu tarihte ilga edilerek Diyanet İşleri Reisliği adıyla yeniden kuruldu ve faaliyetlerini yürütmeye devam etti. 1927 yılına kadar teşkilatlanması gerçekleştirilemeyen Diyanet İşleri Başkanlığı bu dönemde merkez teşkilatı olarak Reis, Hey'eti Müşavere ve Memurlar, taşra olarak ise müftü ünvanları yer almakta idi. 1 Mart 1927 tarihinde ilk defa Tedkik-i Mesahif Reisliği teşkilat içerisinde yer aldığı görülmektedir.⁵⁹ Osmanlı döneminde, İstanbul'da Meşihat makamına bağlı olan bu kurum, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez teşkilat birimi olarak kabul edilmiştir. 30 Haziran 1929 tarihine kadar "Tetkik-i Mesahif Heyeti" adını kullanan birim bu tarihte yapılan bir değişiklikle ismi "Mushafları Tetkik Heyeti" adını alır. Ancak 1 Haziran 1939 tarihinde kabul edilen kanun değişikliğinde ise yine bir değişiklik yapılarak "Mushafları tedkik Heyeti Reisliği" ismi "Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti Reisliğine" dönüştürülür. Diyanet İşleri Reisliği'nin "Diyanet İşleri Başkanlığı" olarak değiştirildiği 23 Mart 1950 tarihli kanun ile "Mushaflar ve Dini Eserler Tedkik Heyeti Reisliği" adının "Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı" olarak değiştirildiği görülmektedir. 1965 yılında bu kurul Diyanet İşleri Başkanlık teşkilatında "Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı"na bağlı bir kurul iken 1983 yılında yine Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı ancak müstakil bir Kurul haline getirilmiştir. Kurulun görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir:

Türkiye'de bastırılacak Mushafların, Mushaf cüzlerinin ve Kur'an-ı Kerim Mealleri ile Tefsirlerinde yayımlanacak ayetlerin kontrolünü yapmak suretiyle "Resm-i Osmani" veya "Aliyyü'l-Kari" hatlarına uygun olmasını ve hatasız basılmasını temin etmek

Yurt dışından ithal edilecek veya yurtdışında bastırılacak Mushafların, Mushaf Cüzlerinin ve ayetlerin yayımlanacağı Kur'an-ı Kerim mealleri veya Tefsirlerinin gerekli kontrol ve incelemesini yaptıktan sonra yurda sokulup sokulmayacağına karar vermek

⁵⁹ Bkz: Nihat Aytürk ve diğerleri, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi*, (Ankara 1987), s. 9

Piyasada mühürsüz Kur'anı-ı Kerim bulunup bulunmadığını kontrol etmek,

Mushaflarla ilgili olarak Başkanlık Makamınca havale edilen konularda inceleme yaparak gerekli kararları almak veya görüş bildirmek.⁶⁰

Hiç şüphesiz Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Osmanlı'dan kalan görevi devam ettirdiğini belirtmemiz gerekir. Yani mushaf söz konusu olduğunda Diyanet İşleri Başkanlığı geleneksel mushaf hattını Osmanlı'nın yaptığı gibi Aliyyülkari hattı ile devam ettirmiştir. Bu kurum olarak Diyanet İşleri başkanlığının Şeyhulislamlık makamı ile benzerliğini göstermektedir.

Ancak Cumhuriyetin bazı dönemlerinde Diyanet İşleri Başkanlığının izin verdiği oldukça ilginç bazı mushaf basımlarına rastlamaktayız. Bunlar dönemin siyasi tartışmalarından etkilenerek hazırlanmış geleneksel olmayan mushaf hatlarını içermektedir. Bunlar Harf İnkılabından sonra basılan Türkçe harfli /transkripsiyonlu Mushaflar olup ilk örnekleri 1932 yılında Hilmi Kitapevi tarafından basılmasına rağmen rağbet görmemiştir. Ancak 1936 yılında basılan *Camili Kur'anı Kerim* yaygınlaşmış ve diğer örneklerin çoğalmasına sebep olmuştur.. İsmi önkapağında yer alan Cami resminden alan bu Mushaf'ın basımı büyük tartışmalara sebebiyet vermiştir. Mushafın en temel özelliği hattının Türkçe transkript (bkz: Resim -7) ile yapılmış olmasıdır ki, bu dönemin din politikası olan "Türkçeleştirme" ile oldukça ilintidir. Mushafın 1936 yılındaki birinci basımın Mukaddimesi şöyledir:

İlk Tab'ında

Maarif Kitaphanesinin mukaddimesi

Türk Harflerinin kabulünden sonra; Kur'anı Kerimin yeni harflerle basılmasını bir çok okuyucularımız bizden istiyorlardı. Okuyucularımızın bu isteklerini yerine getirmek ve Kur'anı Kerimi yanlışsız okutmak için Kur'an elifbasındaki harflerin ve hareketlerin Türk alfabesine intibak ettirilmesi lazımdı.

Seneler geçtikçe Kur'anı Kerimi yeni yazılarıyla okumak isteği artıyordu. Bu sebeble; "Maarif Kitaphanesi" bu çok zor işi üzerine almaya karar verdi.

Aklı eren bir çok alimlerle görüştüğümüzden ve senelerce çalıştıktan sonra, Kur'an elifbasındaki harflerle hareketler tesbit edildi. Ve bu harflerle hareketler, çelik kalıplarla dökülerek hazırlandı.

Her iş bitmişti. Fakat yapılacak daha mühim bir iş kalıyordu; o da; Kur'anı Kerimi yanlışsız okutmak işi idi.

Yine aylarca istişareler yapıldıktan sonra Kur'anın doğru okunabilmesi işi de halledildi. Şimdi sıra secavend işine geliyor idi.

Bundan 245 sene evvel vefat eden İslam aleminin en meşhur Kur'an hattatı (Hafız

⁶⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Ahmet Sargın ve diğerleri, *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı: Tarihçe, Teşkilat, Hizmet ve Faaliyetler (1925-1997)* (Ankara 1999) s. 449-450

Osman merhum)un yazdığı Kur'anı Kerimdeki secavendlerin alınması muvafık görüldü. Ve bu secavendler de çelik kalıplara döktürülerek hazırlandı.

Artık her iş bitmiş, basma ve tashih işi kalmıştı.

1933 senesi, Kur'anı Kerimin tab ve tashihi için tecrübeler yapıldıktan sonra tashih işi de halledildi.

Nihayet sıra; Kur'anı Kerimin tab'ına geliyordu. 1934 senesi Kur'anı Kerimin tab'ına başlanarak iki senelik mesaiden sonra bu tab işi de sona erdi.

Bu işe başlanılan günden, yani harflerin tesbitinden bu güne kadar altı seneye yakın bir zaman geçmiştir. Yıllarca süren bu mesaiye katlanmaktan gayemiz yanılsız ve kolayca okunabilir bir Kur'anı Kerimin meydana gelmesine hizmet etmekte. Çok şükür buna muvaffakiyet hasıl oldu.

İşte okuyucularımızın tilavet edecekleri Kur'anı Kerim, bu emeklerin mahsulüdür.

Üzerinde senelerce çalıştığımız bu hayırlı işte bir kusurumuz varsa, iyi niyetimize bağışlamasını Ulu Tanrının mağfiretinden dileriz.

1 Temmuz 1936

Maarif Kitaphanesi Müdürü

Naci Kasım

Türkçe transkript edilmiş bu mushafın ardından Doğan Kardeş A.Ş. de aynı tarz da bir mushaf basmış ve tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalar kimi zaman sivil toplum kimi zaman da ilim adamları ve Diyanet camiasından kişilerce yapıldı. 1958 yılında Mümin Çevik tarafından derlenen *Türkçe Kur'an Okunamaz*⁶¹ adlı çalışmada dönemin Diyanet İşleri Başkanı Eyüb Sabri Hayırlıoğlu (v. 1960), İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen, Hasan Basri Çantay, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profosörü Ali Fuad Başgil A. Şeref Güzelyazıcı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafı Tetkik Heyeti Başkanı Fikri Aksoy gibi önemli ilim adamları birer makale ile konuyu değerlendirmişlerdir. Batı Trakya Türk'lerinden emekli bir öğretmenin türkçe Kur'an okunmasına dönük sordu soru üzerine kitabın derlendiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda artık Türkçe meal ve latin harfleriyle mushaf basımının yaygınlaştığı ve Diyanetin konu ile ilgili görüşünün merak edildiği görülüyor.

Diyanet İşleri Başkanı Eyüb Sabri Hayırlıoğlu Mushaf'ın Türkçe harflerle hatasız basılamayacağı kanaatini bildirdikten sonra, bu tür girişimlerin Türk İnkılabına katacağı hiç bir fayda sağlamayacağını özellikle bildirir:

Kur'an-ı Kerim'i yeni harflerle yazmanın İnkılaplara bir fayda sağlamıyacağı, onu yeni harflerle yazmanın veya yazmağa engel olmanın inkılaplara aykırı bir hareket teşkil edip etmeyeceği sorusuna gelince: Bunu bizzat Atatürk Türk harflerinin kabulü sırasında Tekirdağ'da "Tin" suresini Türk harfleriyle yazmayı denedikten dört sene sonra yani 1932

⁶¹ Mümin Çevik (haz.), *Türkçe Kur'an Okunamaz*, İstanbul: sinan Matbaası 1958.

senesinde fiilen cevaplamıştır. Şöyleki, Hilmi-Kitaphanesi selahiyattar bir hey'et-i ilmiyye tarafından vaz' edildiğini açıkladığı harf ve işaretlerle Kur'an-ı Kerim'i yeni harflerle basıp bir nüshasını Atatürk'e takdim etmişti. Türk harflerinin yalnız Türkçeyi yazmağa ve okutmağa elverişli olduğunu, onunla Arapçayı yazmaya kalkışmanın türk harflerini karma-karışık etmek demek olacağını herkesten iyi takdir eden Atatürk'e o zaman Hilmi Kitaphanesinin bu hareketi, türk harflerini taşış mahiyetinde saymakla kalmamış aynı zamanda sözü geçen hey'etin kimlerden mürekkep olduğunu ve iddia ettikleri selahiyeti nereden aldıklarının ve Diyanet İşleri Riyaseti'nin bu işten haberi olup olmadığının tahkiki ile acil tedbirler alınması lüzumunu da emretmiştir ki, bu kendisinin bir takım işaretler vaz ederek Arapçayı Türk harfleri ile yazmaya kalkışmayı bir suç saydığını açıkça göstermiş ozaman Müşavere Hey'etince ittihaz edilen kararda da Kur'an-ı Kerim'i türk harfleriyle yazmanın onu tahrif etmek olacağı belirtilmiş ve keyfiyet Yüksek Makama cevaben arz edilmiştir.⁶²

Görüldüğü gibi konu cumhuriyet döneminde yaşanan harf inkılabı ve İslam'ın türkçeleştirme faaliyetleri ile ilintilendirilmiştir. Bu ilk örnekleri dönemin devlet yetkilileri ve diyanet işleri başkanlığı temsilcilerince uygun görülmemesine rağmen basımları devam etmiştir.

Yukarıdaki alıntıda ilginç bir nokta bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanı'nın Türkçe harfli Kur'an olmayacağına dair görüşü dini referanslar yerine Atatürk'ün konuyla ilgili daha önce vuku bulan bir olaya verdiği tepkiye atıfta bulunularak beyanatta bulunması ve Türkçe harfleri basım için uygun bulmaması (fetva (!) vermemesi) dönemin din-devlet ilişkilerine ışık tutmaktadır. Diyanet İşleri Başkanından beklenen mushaf basımında resm-i Osmani ve Alüyyulkari hattına uygunluğun şart koşulmasından bahisle meseleyi İslami referans kaynakları ile açıklamasıdır. Bunun yerine şu resmi dili hatta sanki mahkemede bir savunma yapan hukukçu dili kullanmak durumunda kalmıştır:

Reisi cumhur Atatürk'ün emriyle Katibi Umumilikten Başvekalete yazılan 26.05.932 tarih ve 6/1446 sayılı ve acele işaretli yazı ile Dhiliye Vekaletinin 20.07.1954 tarih ve 48676 sayılı tamimi ve bunun 7/4/1958 tarih ve 37526 no.lu eki ve diyanet İşleri Reisliği Müşavere Heyetinin 6/5/1931 tarih ve 154 sayılı ve 8/5/1954 tarih ve 172 sayılı kararları bu husutaki kanaatimi teyid ve tasdik ettiği halde, bazı yazarlar tarafından yazılan ve Dini bir makama karşı hiç de yakışık almıyan yazılarla şahsıma hücum edilmesini tessüfe şayan görürüm.⁶³

Alıntı bize Diyanet İşleri Başkanı'nın konuyla ilgili bir görüş beyan etmekten daha çok bir savunma yaptığını ve bunu da resmi makamların kararlarına uygun hareket etmekte olduğunu söyleyerek kendini savunmakta olduğunu göstermektedir. Bu dil Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun gerçekte bir avukat ve hukukçu⁶⁴ olmasından mı kaynaklanmakta yoksa bir

⁶² Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, "Türkçe Kur'an Okunamaz" *Türkçe Kur'an Okunamaz* (haz. Mümin Çevik) İstanbul: Sinan Matbaası 1958, s. 7.

⁶³ Hayırlıoğlu, ag.m. s. 8-9.

⁶⁴ Hayırlıoğlu, Uşak Bidâyet Mahkemesi müdde-i umumiliği görevini altı yıl sürdürmüş ardından Konya'da bir müddet avukatlık yapmıştır. Konya vilâyet ve belediye encümen üyeliklerinde de bulunan Hayırlıoğlu,

shukuki bir avunma mı yapıyor olmasından mı? Zira İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen'in aynı kitapta yer alan makalesine⁶⁵ bakıldığında, Hayırlıoğlu'nun makalesi savunma metin gibi durmaktadır. Gerçekten de dönemin siyasi gazetelerine göz atıldığında mushaf basımındaki Türkçe harflerin kullanılması hususunda hem hükümete (Demokrat Parti) ve hem de Diyanet İşleri Başkanına muhalafet partisince (Cumhuriyet Halk Partisi) büyük bir siyasi baskının olduğu görülmektedir.⁶⁶

Burada şu bilgiyi de paylaşmakta fayda vardır. Söz konusu Türkçe harflerle yazılan mushaf, Menderes hükümetinin devrilmesi ile birlikte *Camili Kur'anı Kerim* adıyla 1961⁶⁷, 1962⁶⁸, 1969⁶⁹, 1970⁷⁰ yıllarında tekrar basılmıştır. Yaptığımız araştırmada bu basımlara ne Mushafı İnceleme Komisyonunca ne de konunun uzmanlarında bir tepki verilmediğini gördük.

Sonuç:

Mushaf basımı ile ilgili yapmış olduğumuz çalışmamızda öncelikle, ilk Matbu mushaf hakkında tarihi bilgiler verdik. Buna göre, mushaf tarihte ilk kez Müslümanlar tarafından değil Avrupa'da matbaanın icadından sonra 1539 yılında Venedik'te basılmıştır. Bu dönemde Avrupa İslam karşıtlığı hat safhada idiyse de bu basımın ticari amaçla yapıldığı, ancak yazı ve matbaa tekniğinin eksikliği, hattatların yazdıkları mushafın cazibesi karşısında Müslümanlarca rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Bu dönemde İslam-Batı ilişkileri çatışma ve rekabet içerdiğinden daha sonraki basımlarda polemik ve bilgi manipülasyonu için batıda mushafın basıldığını gözlemledik. Özellikle Hamburg'ta 1694 yılında basılan mushaf, matbaa tekniği açısından daha ileri olması nedeniyle hataları az bir eser ortaya koymuş ancak Müslümanların ilgisini fazlaca çekmemiştir. Bu anlamda belki de ilk mushaf matbuatı Rusya'da gerçekleşmiştir. Kırım savaşı sonrası Rus yetkililer tarafından basılan bu mushaf Müslümanlara dağıtılmış ardından aynı matbaada Kazan Müslümanları mushaf

Ahmet Hamdi Akseki'nin vefatı üzerine Diyanet İşleri başkanlığına getirildi. (1951-1960). Daha fazla bilgi için bkz: Veli Ertan, "Hayırlıoğlu, Eyüp Sabri" *İslam Ansiklopedisi* c. 17.s. 50-51

⁶⁵ Bkz: Ömer Nasuhi Bilmen, "Kur'an-ı Kerim Resm-i Hattını Tağyir Caiz Değildir", *Türkçe Kur'an Okunamaz*, s.10-17

⁶⁶ Örnek Haberler için bkz: *Cumhuriyet Gazetesi* 2 Ekim 1958 nüshası; *Milliyet Gazetesi* 14 Ekim 1958 nüshası.

⁶⁷ Bu nüsha Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesinde mevcuttur.

⁶⁸ Bu nüsha Ercan Matbaası tarafından tıpkı basımı yapılmıştır ve Edirne Müftülüğü Kütüphanesinde mevcuttur

⁶⁹ Bu nüsha Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesinde mevcuttur.

⁷⁰ Bu nüsha Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesinde mevcuttur

basmaya devam etmişlerdir. Yine Fransızların Mısır'ı işgali ile birlikte burada da mushaf basımı önce Fransızlar ardından aynı matbaa malzemeleri ile Müslümanlar tarafından devam ettirildiği görülür. Bu bize matbaa teknolojinin Avrupada geliştikten sonra Müslümanların ilk planda mushaf basımını Avrupalılara bıraktığı daha sonra bunu kabullendikleri anlamına gelmektedir.

Mushafın basımıyla birlikte, denetiminin de başlamış olması aslında tahrif ve tağyire karşı islam ülemasının geçekten hassas olduğunu düşündürmektedir. Bu hassasiyet hilafet merkezi olan İstanbul'u konuya daha duyarlı hale getirmiş ve gerek Osmanlı topraklarında gerekse de diğer yerlerde basılan Mushaf'ları kontrol etme, denetleme, müdahale etme gibi çeşitli eylemlere sevk etmiştir. İşte bu noktadan itibaren mushaf matbuatı eğitim, kültür boyutundan siyasi boyuta taşınmaktadır.

Bu çalışmamızda öncelikle Osmanlı'nın mushaf basımı konusunda çekinceli davranmasının arkasında yatan siyasi sebebi ortaya koymaya çalıştık. Osmanlı daha önce izin vermediği mushaf basımına niçin izin vermek zorunda olduğunu, hatta bunu niçin devlet matbaasında gerçekleştirdiğini gördük. Özellikle mushaf basımına Avrupalı sömürge devletlerinin teşebbüsü ve İran'ın ticari amaçla bunu yaygınlaştırması, Osmanlıyı mushaf basımında politika değiştirmeye sevk ettiği anlaşılmaktadır. Zira, mushaf basımında, sadece Osmanlı değil Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere, İran ve Mısır'ın birer devlet politikası olduğunu ve bu politika çerçevesinde faaliyetler yürüttüğü, gerek ideolojik, mezhepsel gerekse de sömürgeye dönük faaliyetlerinin birer parçası olarak Mushafı basarak İslam ülkelerine dağıttıkları fark edilmiştir.

İncelediğimiz tüm basım girişimlerinde aslında siyasi bir arkaplan ve amacın varlığını gördük. Rusya'nın Kırım savaşı sonrası tebaası olan Müslümanlara göstermek istediği bir güç ve otorite sembolü ile Fransanın Afrika'da Msuahf basım dağıtması arasında bir fark bulunmamaktadır. Her iki ülke de Mushaf'ın otoritesini kullanmak ve Müslümanları yönetmek istemektedir. Osmanlı ise otoritenin gerçek sahibinin Hilafet makamı olduğunu yine Mushaf basarak göstermek istemiştir. Osmanlı'da önceleri Mushaf basmak uygun değil iken, sonradan devlet matbaalarında yapılması işte bu siyasi arkaplan ile anlaşılabilir. Mushaf basımının siyasi bir mücadele haline gelmesi belki de en çok İngiltere'nin manupülatif girişimleri ile oldukça bariz bir hal almıştır. Müslümanları yönetmek Halifenin otoritesini yıkmak ve belki de değersizleştirmek için, Mushaf'ın Osmanlı'da hatalı ve yanlış bastırıldığı iddiasını yayması yine bu siyasi arkaplanı bilmekle ancak anlaşılır hale gelmektedir.

Çalışmamızda ayrıca mushaf basımında ideoloji ve siyasetin etkinliğinin Osmanlı sonrası devam ettiğini göstermek 1936 yılında basılan bir mushaf etrafında yapılan tartışmayı gündeme getirdik. Bu tartışma Türkçe harfli bir mushafın basılıp basılmayacağı hakkında olmasına rağmen, konu Kemalist devrimlerinin korunması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kimliği tartışmaları çerçevesinde devam etmiştir. Kemalist laik ideoloji Mushafın basımı ile neden bu kadar ilgilenmekte ve Türk harfleri ile mushaf basımında ısrarcı olmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in muhafazası, nesillere doğru bir şekilde aktarımı gibi bağlamlar burada yerini harf devrimine sahip çıkma gibi dönemin sığ ve dar siyasetinin konusu haline getirilebilmiştir.

Çalışmamızda önemli bir konuyu yine ideoloji siyaset bağlamında ele aldık. Hâlihazırda Türkiye'de, Aliyyülkârî hattı olarak adlandırılan ve Hanefî âlimlerinden aynı zamanda hattat olan Ali el-Kârî'nin, Resm-i Osmânî'ye ait bazı özel yazımları koruyarak, ama okuyucuya kolaylık olsun diye pek çok unsurlarını da değiştirerek yazdığı mushaf hattı kullanılmaktadır. Ancak başta Mısır ve Suudi Arabistan devleti üzere bazı İslâm ülkelerinde Resm-i Osmani'ye uygun mushaf basımı gerçekleştirilmekte ve diğer İslam ülkelerine dağıtılmaktadır. Günümüz İslam dünyasında yaygın olarak kullanılan bu mushaf, tabi ki diğer Mushaflar'dan farklı değildir. Asım kiraatine göre yazılmış olmaları nedeniyle, ülkemizde basılan Mushaflardan farklı bir okunuşa sahip değillerdir. Doalyısıyla farklılık sadece med harflerinin yazımı gibi kolaylaştırıcı unsurların varlığı ile ilgilidir. Buradan yola çıkarak, Mushaf'ın imlasını yeniden keşfetme, geleneksel Mushafları hatalı görme gibi tavırlar aslında konuyu bilimsel zeminden çıkarmaktadır. Konu "Gelenek" karşıtlığı dolayısıyla dönemin gelenek temsilcisi olan "Osmanlı" karşıtlığı ile ilgili olup siyasi ve ideolojiktir. Zira mushaf imlasını med harfleri olmaksızın basmak bir tercihtir. İlk döneme ait mushaf incelemeleri yapılarak, rivayetler vb her türlü veri toplanıp değerlendirmeye de alınabilir. Ancak yapılan bu çalışmayı tek doğru kabul edip diğerlerini yanlışlama eğilimi, meseleyi farklı boyutlara taşımaktadır. Bu nedenle söz konusu mushafların bilimsel argümanları tartışılabilir görülmeyle birlikte ve dahi kültür tarihi için bir kazanım ve katkı sağladığı kabul edilmekle birlikte; tarihi ve sosyolojik arkaplanı iddiaların sloganik, manipulatif ve siyasi olduğu izlenimi vermektedir.

Kaynakça

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sadeleştiren: Dündar Günday, I, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.

Akçura, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırda)*, Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları 1985.

- Aksoy, Mehmet, *Şeyhülislamlıktan Bugüne*, Köln: Önel Yayınevi 1998.
- Alau Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000.
- Albin, Michael w., "Printing of the Qur'an" *Encyclopaedia of the Qur'an*, (editör: McAluiffe) Brill 2004, v. 4, s. 264-276
- Altıkulaç, Tayyar, *Haz. Osman'a Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif*, İstanbul: IRCICA, 2007.
- Arı, Saim, *I. Mahmut-Nadir Şah Dönemlerinde Osmanlı-İran İlişkilerinde Sünni-Şii Diyalogu*, (Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa 1999.
- Aytürk, Nihat ve diğerleri, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi*, Ankara 1987.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz: Ahmet Kuyaş, 2. Baskı, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s.56.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, "Kur'an-ı Kerim Resm-i Hattını Tağyir Caiz Değildir", *Türkçe Kur'an Okunamaz*, (haz. Mümin Çevik) İstanbul: Sinan Matbaası 1958, s.10-17
- Çevik, Mümin (haz.), *Türkçe Kur'an Okunamaz*, İstanbul: Sinan Matbaası 1958.
- Dalkıran, Sayın, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul: OSAV, 1997.
- Dani, Ebu Amr, *el-Muhkem fi Naktı'l-Mesahif*, Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1960.
- Dani, Ebu Amr, *el-Mukni' fi magrifetimersumi, mesahifiehli'l-Emsar*, Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1983.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul: Bağlam 2007.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1879-1909*, London, Newyork: I.B. Tauris, 1998.
- Dutton, Yasin, "An Early *Muşhaf* According To The Reading Of Ibn 'Amir", *Journal Of Qur'anic Studies*, 2001, III /I, s. 71-89.
- Ertan, Veli, "Hayırlıoğlu, Eyüp Sabri" *İslam Ansiklopedisi* c. 17.s. 50-51
- Gerçek, Selim N., *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1928.
- Gözaydın, İştâr, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyetinde Dini Tanzimi*, İstanbul: İletişim, 2009.
- Güleryüz, Naim A., *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, Gözlem Yayınevi, İstanbul 2012.
- Gündüz, M., "İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Diyanet İlmi Dergi*, 1974, cilt: XIII, sayı: 1, s. 7-11
- Halid Azb ve Ahmed Mansur, *Matbatu Bulak*, İskendiriyye: Mektebetü İskenderiyye, 2005.
- Hamidullah, Muhammed, *İslama Giriş*, Ankara: Türkiye dyanet Vakfı, 1996.
- Hayırlıoğlu, Eyüp Sabri, "Türkçe Kur'an Okunamaz" *Türkçe Kur'an Okunamaz* (haz. Mümin Çevik) İstanbul: Sinan Matbaası 1958, s. 5-9

- İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünne*, Kahire 1989.
- İnuğur, M.N., *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik, İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006
- Kabacalı, Alpay, *Türk Kitap Tarihi: Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*, Cem Yayınevi, İstanbul 1989.
- Kavas, Ahmet, *İki Din Arasında Fransa*, İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Kuran, Ercümen, "Basmacılığın Osmanlı Toplumuna Tesirleri" *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı* (10-11 Aralık 1979, Ankara), 1980. s. 17-21.
- Kut, Turgut ve Fatma Türe (haz.), *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Merkezi, 1996
- Neumann, Christoph K., "Book and Newspaper Printing in Turkish, 18th-20th Century" in *Middle Eastern Languages and the Print Revolution*, edited by Eva Hanebutt-Benz; Dagmar Glass; Geoffrey Roper, (Westhofen: WVA-Verlag Skulima, 2002), pp. 227-248.
- Nouvo, Angela, "A Lost Arabic Koran Rediscovered," *The Library* (1990) 12-4/ 273-292.
- Nuhoğlu, Hidayet, Y., "Müteferrika Matbaasının Kurulması için Verilen Fetva Üzerine" *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı* (10-11 Aralık 1979, Ankara), s. 119-126.
- Povers, David, *Muhammed is Not the Father of any of Your Men*, University of Pennsylvania Press, 2009.
- Rıdvan, Ebu'l-Futuh, *Tarihi Matbaatu Bulak*, Kahire: el-Matbaa el-Emiriyye, 1953 s. 279.
- Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni(1726-1746)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Sargın, Ahmet ve diğerleri, *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı: Tarihçe, Teşkilat, Hizmet ve Faaliyetler (1925-1997)* (Ankara 1999) s. 449-450
- Serin, Muhittin, "Mushaf: Hat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 31/248-254.
- Suyuti, *el-İtkan*, (tahk. Dibu'l-Buğa) Dimeşk, Beyrut: Dar İbn Kesir, 1987
- Watt, M. W., *Kur'an'a Giriş*, (çev. Süleyman Kalkan) Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2006.
- Wilson, M. Brett, *The Qur'an After Babel: Translation and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey*, Basılmamış Doktora Tezi Duke University, 2009.
- Yaşar, Hüseyin, *Avrupa ve Kur'an, Avrupa'da Kur'an Araştırmaları ve Çevirileri Üzerine Bir Araştırma*, İzmir:

Zekeriya Güler, "Selefi Hareketin Tarihi Kökenleri ve Yöntem Problemleri" *Marife*, 9/3 (2009), s. 47-74

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır, ts.

Zerkeşi, Ebu Abdillah, *el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife (ty.) 1/379.